

บทที่ ๓

อุปมาหลักธรรมในคัมภีร์พระพุทธศาสนา

ในตอนนี้อย่างจะเสนอการตีความประโยค หรือข้อความอุปมา โดยวิธีการพรรณนาเพื่อวิเคราะห์ความสัมพันธ์ของสิ่งที่ถูกเปรียบ S (subject) กับแบบเปรียบ P (predicate) เพื่อหาความหมายที่ต้องการสื่อ R (reality) โดยใช้ทฤษฎีของจอห์น อาร์. เซอร์ลีย์ (John R. Searle) มาประยุกต์ในลักษณะบรรยาย

เพื่อความเข้าใจตรงกัน ผู้วิจัยจะใช้สัญลักษณ์ (S) แทนสิ่งที่ถูกเปรียบ, (P) แทนแบบเปรียบ และ (R) แทนความหมายที่ต้องการสื่อ และขีดเส้นใต้แสดงตำแหน่งข้อความที่เป็นสิ่งที่ถูกเปรียบ แบบเปรียบ และความหมายที่ต้องการสื่อไว้ในแต่ละอุปมา โดยเบื้องต้น ได้ใช้ตัวอย่างอุปมาคัมภีร์ที่มกนิคย และคัมภีร์มัชฌิมนิกายเป็นหลัก

ในการคัดเลือกตัวอย่างอุปมา ผู้วิจัยคัดอุปมาที่ซ้ำออก คงเหลือไว้เฉพาะอุปมาที่มีเนื้อความแตกต่างกัน

๓.๑ อุปมาหลักธรรมในคัมภีร์ที่มกนิคย

คัมภีร์ที่มกนิคย ประกอบด้วย ๓ วรรค คือ สีสันขวรรค, มหาวรรค และปาฏิกวรรค เรียกชื่อตามคัมภีร์ว่า ที่มกนิคย สีสันขวรรค, ที่มกนิคย มหาวรรค และที่มกนิคย ปาฏิกวรรค อยู่ในพระไตรปิฎกเล่มที่ ๕, ๑๐, และ ๑๑ ตามลำดับ

๓.๑.๑ ที่มกนิคย สีสันขวรรค

ที่มกนิคย สีสันขวรรค ประกอบด้วย ๑๓ พระสูตร ได้แก่ พรหมชาลสูตร, สามัญญผลสูตร, อัมพัฏฐสูตร, โสณทัณตสูตร, ญญทัณตสูตร, มหาสิทธสูตร, ชาลยสูตร, มหาสิหนาทสูตร, ไปฏฐปาตสูตร, สุกสูตร, เกวัฏฐสูตร, โลหิจจสูตร, และเตวิชชสูตร ในจำนวนพระสูตรเหล่านี้ ค้นพบอุปมาธรรม จำนวน ๔ หลัก/ข้อ คือ ทิฏฐิ ๖๒, กิเลส, นิรวณ และกามคุณ มีรายละเอียดดังนี้

(๑) ทิฏฐิ ๖๒ หมายถึง ความเห็น ทฤษฎี หรือลัทธิต่าง ๆ ที่ยึดถือกันมาสมัยพุทธกาล ในพรหมชาลสูตรระบุทิฏฐิ ๖ กลุ่ม คือ ปุพพัตถกัปปีกาวะ ๑๘ ทิฏฐิ, สัจญีวาทะ ๑๖, อสัจญีวาทะ ๘, เนวสัจญีนาสัจญีวาทะ ๘, อุจเจทวาทะ ๘, และทิฏฐิธัมมนิพพานวาท ๕ รวม ๖๒ ทิฏฐิ ทรงอุปมาเหมือนดาบาชัย รูปประโยคอุปมาว่า

ทิวทัศน์ต่าง ๆ ทั้งหมดถูกทิวทัศน์ ๖๒ นี้ (S) ซึ่งเป็นจุดตาข่าย (P) ปกคลุมเอาไว้ ตกอยู่ในตาข่ายนี้ เมื่อโผล่ขึ้นก็โผล่อยู่ในตาข่ายนี้ ติดอยู่ในตาข่ายนี้ถูกปกคลุมเอาไว้ เมื่อโผล่ขึ้นก็โผล่อยู่ในตาข่ายนี้เอง^๑

ตาข่าย เป็นเครื่องมือสำหรับดักสัตว์มีนหรือกระด่ายเป็นต้น^๒ สามารถใช้ดักสัตว์ที่อยู่บนบก หรือสัตว์ที่อยู่ในน้ำก็ได้ รูปลักษณะตาข่ายมักถักเป็นตา ๆ ตาเล็กก็มี ตาใหญ่ก็มี ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับขนาดของสัตว์ที่ต้องการดัก ในคัมภีร์ทีฆนิกาย พรรณนาถึงตาข่ายไว้ว่า “ชาวประมงหรือลูกมือชาวประมง ผู้ชำนาญ ไซ้แหดักทอดลงหนองน้ำเล็ก ๆ เขาคิดว่า บรรดาสัตว์ตัวใหญ่ในหนองน้ำแห่งนี้ทั้งหมดถูกแหครอบเอาไว้ อยู่ในแหนี้ เมื่อผุดขึ้นก็ผุดอยู่ในแหนี้ ติดอยู่ในแหนี้ ถูกครอบเอาไว้ เมื่อผุดขึ้นก็ผุดอยู่ในแหนี้”

การเปรียบเทียบทิวทัศน์เหมือนตาข่าย เพราะว่าบรรดาทิวทัศน์ทั้งหลายที่มีอยู่ในสมัยพุทธกาล หรือก่อนพุทธกาลก็ตาม เมื่อว่าโดยสรุปแล้วก็รวมอยู่ในทิวทัศน์ ๖๒ ไม่มีทิวทัศน์อื่นใดอยู่นอกเหนือจากนี้ เหมือนตาข่ายที่ตาที่ถี่ที่ทอดลงในหนองน้ำ ปลาทุกตัวที่อยู่ในหนองน้ำทั้งหมดย่อมผุดขึ้น ผุดอยู่ภายในตาข่ายนี้ การเปรียบเทียบดังกล่าว ถือเอาลักษณะของตาข่ายกับลักษณะของทิวทัศน์ว่าเหมือนกันในแง่ครอบสัตว์ให้ติดอยู่ภายใน (R) ข้ออุปมาสามารถสื่อความหมายให้ผู้รับสารเข้าใจได้ทันที

(๒) กิเลส หมายถึง เครื่องเศร้าหมอง^๓ หรือเครื่องเศร้าหมองทั้งปวงของจิต^๔ มีราคะ โทสะ และโมหะ เป็นต้น ในทีฆนิกาย สิลขันธวรรคอุปมากิเลสเหมือนเนินพบหลายแห่งในคัมภีร์ รูปแบบของอุปมา ระบุเหมือนกันคือ

เมื่อจิตเป็นสมาธิบริสุทธิ์ผุดผ่อง ไม่มีกิเลส (S) เพียงคังเนิน (P) ปราศจากความเศร้าหมองอ่อน เหมาะแก่การใช้งาน ตั้งมั่น ไม่หวั่นไหวอย่างนี้ ภิกษุย่อมจิตไปเพื่อญาณทัตตนะ^๕

^๑ ที.สี. (ไทย) ๕/๑๔๖/๔๖.

^๒ พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.๒๕๒๕ , (กรุงเทพมหานคร: อักษรเจริญทัศน์, ๒๕๓๕), หน้า ๓๔๑.

^๓ ที.สี.อ. (ไทย) ๑/๑/๔๑๕.

^๔ ชุ.จู.อ. (ไทย) ๖/๖๐๕.

^๕ ที.สี. (ไทย) ๕/๓๑/๑๒., ๒๓๔/๓๓, ๒๓๕-๒๓๖/๓๘, ๒๓๘/๓๕, ๒๔๐/๘๐, ๒๔๓/๘๑, ๒๔๔/๘๑, ๒๔๕-๒๔๖/๘๒, ๒๔๗/๒๐๕ เป็นต้น

คำว่า เนิน หมายถึง โลกขนาดใหญ่ที่ค่อยลาดสูงขึ้นจากระดับเดิม เช่น เนินดิน เนินเขา^๖ รูป หรือลักษณะของเนิน สามารถพบเห็นได้ทั่วไป เมื่อยามฝนตก น้ำที่อยู่บนเนิน ย่อมไหลบ่าลงเบื้องล่าง ถือเป็นธรรมชาติที่ทราบกันเป็นอย่างดี

กิเลส อุปมาเหมือนเนิน เพราะกิเลสย่อมยังจิตให้ลาดต่ำ หรือโน้มเอียงลงสู่ที่ต่ำ^๗ “ลาดลงต่ำ” หรือ “โน้มเอียงลงสู่ที่ต่ำ” (R) จึงเป็นลักษณะร่วมที่มีอยู่ในธรรมชาติของเนิน พระพุทธเจ้าจึงทรงนำเอาลักษณะร่วมดังกล่าวมาอุปมาเปรียบเทียบ เพื่ออธิบายให้เห็นลักษณะของกิเลสว่าเมื่อเกิดขึ้นแล้ว ย่อมโน้มนำจิตลงสู่ที่ต่ำ

(๓) นิวรรณ์ หมายถึง ธรรมชาติที่ห้าม หรือกั้นจิตไว้^๘ หรือสิ่งที่ขัดขวางจิตไว้ไม่ให้บรรลุความดี^๙ จัดเป็นเครื่องทำให้จิตเศร้าหมอง และบั่นทอนกำลังปัญญา^{๑๐} มี ๕ ประการ ได้แก่ กามฉันทะ, พยาบาท, ถีนมิทธะ, อุทธัจจกุกกุจจะ, และวิจิกิจฉา^{๑๑} มีอุปมาดังนี้

ก. อุปมาเหมือนหนี้ โรค เรือนจำ ความเป็นทาส และทางไกลอันกั้นการ
รูป อุปมาดังนี้

มหาบพิตร ภิกษุพิจารณาเห็นนิวรรณ์ ๕ (S) ที่ตนยังละไม่ได้เหมือนหนี้
(P) โรค (P) เรือนจำ (P) ความเป็นทาส (P) และทางไกลอันกั้นการ (P)

มหาบพิตร ภิกษุพิจารณาเห็นนิวรรณ์ ๕ ที่ตนละได้แล้ว (S) เหมือน
ความไม่มีหนี้ (P) ความไม่มีโรค (P) การพ้นโทษจากเรือนจำ (P) ความเป็นไทแก่ตัวเอง (P)
และภูมิสถานอันสงบร่มเย็น (P)^{๑๒}

นิวรรณ์ ๕ ถูกนำมาอุปมาด้วยบุคคล ๔ ลักษณะ ได้แก่ คนกู้หนี้, คนไข้ อาการหนัก, คนต้องโทษในที่คุมขัง, คนเป็นทาส, และ คนมีทรัพย์เดินทางไกลในที่กั้นการ บุคคล ๔ ประเภทนี้มีลักษณะเหมือนกันอย่างหนึ่งคือ ถูกขัดขวางหรือลดทอนสมรรถนะในการทำกิจการงานทั้งหลาย เช่น คนกู้หนี้ ต้องถูกทวงหนี้ ต้องอดทนต่อถ้อยคำหยาบคายของเจ้าหนี้ ไม่อาจโต้ตอบอะไรได้ ครั้นประกอบกิจการงานอันได้มีผลกำไรขึ้นมาแล้ว ก็ต้องหักเพื่อใช้เจ้าหนี้คืน, คนไข้

^๖ พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.๒๕๒๕, หน้า ๔๕๔.

^๗ อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๕๒๔/๕๗๘.

^๘ ที.ปา.อ. (ไทย) ๓/๒/๓๖๐.

^๙ ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๑๕/๓๐๑.

^{๑๐} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๓/๑๖.

^{๑๑} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๔๖๗/๕๕๐.

^{๑๒} ที.สี. (ไทย) ๕/๒๒๓-๒๒๔, ๔๕๕-๔๖๓/๗๕, ๒๐๑.

อาการหนัก บริโภคอาหารก็ไม่ได้ บั่นทอนกำลัง แม้ลิ้มรสของอาหารก็รับรสไม่เต็มที่, คนต้องโทษ ถูกจำกัดบริเวณ ทำอะไรได้ในขอบเขตจำกัด, คนเป็นทาสต้องพึ่งตัวเองไม่ได้ ต้องพึ่งคนอื่น ไปไหนตามใจชอบไม่ได้, คนมีทรัพย์เดินทางไกลกันดารก็ไม่ปลอดภัย ลำบากในการแสวงหาอาหาร ทำให้ได้รับความลำบาก^{๓๓} ทำนองเดียวกันกับนิวรรณ์ เมื่อเกิดขึ้นแล้ว ย่อมห้าม กั้น หรือขัดขวาง ความดีงามไม่ให้เกิดขึ้น หรือให้ผลเต็มที่ (R)

ข. อุปมาเหมือนเครื่องหน่วงเหนี่ยว เครื่องกanggั้น เครื่องรัดตรึง และเครื่องตรึงตรา รูปแบบของการอุปมา ระบุดังนี้

นิวรรณ์ ๕ (S)... ในวินัยของพระอริยะเรียกว่า เครื่องหน่วงเหนี่ยว (P) บ้าง เครื่องกanggั้น (P) บ้าง เครื่องรัดตรึง (P) บ้าง เครื่องตรึงตรา (P) บ้าง^{๓๔}

ในประโยคนี้ นิวรรณ์ถูกนำมาเปรียบกับเครื่องลงทัณฑ์นักโทษ ๕ ชนิด ได้แก่ เครื่องหน่วงเหนี่ยว เครื่องกanggั้น เครื่องรัดตรึง และเครื่องตรึงตรา แสดงให้เห็นลักษณะ นิวรรณ์ว่ามีลักษณะหน่วงเหนี่ยว กั้น รัดตรึง ตรึงสัตว์โลกทั้งหลายไม่ให้บรรลุความดี หรือขัดขวางจิต ไม่ให้ก้าวหน้าในคุณธรรม^{๓๕} เปรียบเหมือนเครื่องหน่วงเหนี่ยว เครื่องกanggั้น เครื่องรัดตรึง และเครื่องตรึงตรานักโทษไว้ ไม่ให้เป็นอิสระ เพราะถูกเครื่องลงทัณฑ์เหล่านั้นผูกมัดเอาไว้

อุปมาในประโยคนี้ ไม่ได้อธิบายความหมายของนิวรรณ์โดยตรง หากแต่เป็นการอธิบายลักษณะของนิวรรณ์ โดยการเปรียบเทียบเครื่องลงทัณฑ์ ๕ ประเภท ซึ่งทำให้ผู้ฟัง เข้าใจได้ว่า ลักษณะของนิวรรณ์นั้นจะทำหน้าที่หน่วงเหนี่ยว กanggั้น รัดตรึง และตรึงตราสัตว์โลกทั้งหลายเอาไว้ (R) อย่างไรบ้าง

(๔) **กามคุณ** ประกอบด้วยคำ ๒ คำ คือ กาม+คุณ พระอรรถกถาจารย์อธิบายความ ว่า ชื่อว่า กาม เพราะอรรถว่า อันสัตว์พึงใคร่ ชื่อว่า คุณ เพราะอรรถว่า เป็นเครื่องผูก^{๓๖} รวมเรียกว่า กามคุณ เพราะเป็นเหตุให้ราคะเกิด หรือเป็นเหตุให้เกิดความกำหนัดยินดี^{๓๗} มี ๕ ประการ คือ รูป เสียง กลิ่น รส และโณภูมิจิตที่นำปรารถนา นำใคร่ นำพอใจ ชวนให้รัก ชักให้ใคร่ พาใจให้

^{๓๓} ดูคำอธิบายประกอบเพิ่มเติมในคัมภีร์สุมังควาสาลินี ที.ที.อ. ๑/๑/๔๕๗-๔๕๘.

^{๓๔} ที.ที. (ไทย) ๘/๕๔๘/๒๔๐.

^{๓๕} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์**, (กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓), หน้า ๑๒๘.

^{๓๖} พ.ญ.อ. (ไทย) ๖/๖๕๔.

^{๓๗} พ.ญ.อ. (ไทย) ๗/๑/๑๑๒๖.

กำหนด^{๑๘} ในคัมภีร์นี้ พบอุปมาเกี่ยวกับกามคุณ คือ อุปมาเหมือนขี้คา เครื่องจองจำ และอุปมาเหมือนตรวน รูปประโยคอุปมา ระบุดังนี้

วาเสฏฐะ กามคุณ ๕ (S) ต่อไปนี้ ในวินัยของพระอริยะเรียกว่า ขี้คา (P) บ้าง เครื่องจองจำ (P) บ้าง^{๑๙} และ บริโศกกามคุณ ๕ (S) อยู่ ติดตรวน (P) คือกาม^{๒๐}

ขี้คา^{๒๑}, เครื่องจองจำ, และ ตรวน เป็นอุปกรณ์ที่ใช้สำหรับจองจำนักโทษ

อุปกรณ์ทั้ง ๓ ชนิดนี้ มีลักษณะร่วมกันอยู่อย่างหนึ่งคือ ผูก มัด หรือจำกัดขอบเขตนักโทษให้อยู่ในอำนาจ สอดคล้องกับเครื่องจองจำซึ่งพรรณนาไว้ในพระวินัยปิฎกว่า “จองจำด้วยเครื่องจองจำคือเชือกบ้าง ขี้คาบ้าง ไซ้ตรวนบ้าง ด้วยการกักขังในเรือนจำบ้าง”^{๒๒} กามคุณ ๕ ทรงอุปมาเหมือนขี้คา เครื่องจองจำ และตรวน เพราะเมื่อบุคคลติดอยู่ในกามคุณแล้ว ย่อมทำให้ขาดอิสรภาพ ต้องยอมสยบ ไม่มีปัญญาที่จะสลัดออกไปได้ (R)^{๒๓} แม้บุคคลนั้น ๆ จะมีกำลัง หรือเรี่ยวแรงมากเพียงใดก็ตาม

๓.๑.๒ ทิมนิกาย มหาวรรค

ทิมนิกาย มหาวรรค ประกอบด้วย ๑๐ พระสูตร ได้แก่ มหาปทานสูตร, มหานิทานสูตร, มหาปรินิพพานสูตร, มหาสุทฺธสนสูตร, ชนวสฺสสูตร, มหาโควินทสูตร, มหาสมยสูตร, ลักกปัญฺหสูตร, มหาสติปัฏฐานสูตร, และปายาสีสูตร ในจำนวนพระสูตรเหล่านี้ ค้นพบอุปมาธรรมจำนวน ๔ หลักธรรม คือ ตัณหา, ธรรม, กิเลส และอริยมรรคมีองค์ ๘ มีรายละเอียดดังนี้

(๑) ตัณหา โดยทั่วไป ตัณหา หมายถึง ความทะยานอยาก^{๒๔} จำแนกเป็น ๓ ได้แก่ กามตัณหา ภวตัณหา และ วิภวตัณหา^{๒๕} จำแนกเป็น ๖ ได้แก่ ตัณหาในรูป ตัณหาในเสียง ตัณหาใน

^{๑๘} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๑๕/๓๐๐.

^{๑๙} ที.สี. (ไทย) ๕/๕๔๖/๒๓๕.

^{๒๐} ที.สี. (ไทย) ๕/๕๔๖/๒๔๐.

^{๒๑} พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.๒๕๒๕ ให้ความหมายข้อไว้ ๒ ความหมาย ความหมายแรก หมายถึงไม้เครื่องบนสำหรับยึดหัวเสาด้านขวาง ความหมายหลัง หมายถึง เครื่องจองจำทำด้วยไม้ มีช่องสำหรับสอดเท้ามีลิ้นตอก ดูรายละเอียดหน้า ๑๔๕.

^{๒๒} ที.สี. (ไทย) ๕/๕๔๖/๒๔๐.

^{๒๓} ที.สี. (ไทย) ๕/๕๔๖/๒๔๐.

^{๒๔} บุ.อิตฺติ.อ. (ไทย) ๑/๔/๓๗๗.

^{๒๕} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๖๓.

กลืน ตัณหาในรส ตัณหาในโณรสพุพพะ และตัณหาในธรรมารมณ์^{๒๖} ในทีฆนิกาย มหาวรรค พบอุปมาเกี่ยวกับตัณหาดังนี้

ก. อุปมาเหมือนลูกศร รูปประโยคอุปมา ระบุดังนี้

ข้าพระองค์ขอถวายอภิวัตพระพุทเจ้า

ผู้ทรงกำจัดลูกศร (P) คือตัณหา (S) ได้^{๒๗}

ลูกศร ใช้คู่กับศร หรือธนู เป็นอาวุธชนิดหนึ่งใช้ยิงด้วยสายให้ลัดลูกแล่นออกไป^{๒๘} สมัยโบราณใช้เป็นอาวุธในการศึกสงคราม หรือใช้สำหรับการล่าสัตว์ต่าง ๆ บางครั้งมีการอาบยาพิษเพื่อเพิ่มประสิทธิภาพทำลายล้างศัตรู ทำให้ยากแก่การรักษาหรือเยียวยา เช่นกรณีตัวอย่างพระโพธิสัตว์เมื่อครั้งเสวยพระชาติเป็นสุวรรณสาม ได้ถูกพระราชายังด้วยลูกศรอาบยาพิษ^{๒๙} การนำเอาตัณหาอุปมาด้วยลูกศร เท่ากับเป็นการสะท้อนให้เห็นว่า ตัณหานั่นก่อให้เกิดอันตราย มีพิษร้ายแรง ควรละทิ้ง (R) เหมือนกิเลสที่เกิดขึ้นในสันดาน ย่อมมีสภาพหยาบคาย ร้ายแรง และควรละทิ้ง^{๓๐}

ข. อุปมาเหมือนสระใหญ่ รูปประโยคของอุปมาปรากฏดังนี้

คนพวกหนึ่งกำลังสร้างสะพาน

ข้ามสระใหญ่ (P) โดยมีให้แปลเปื้อนด้วยโคลนตม

ขณะที่คนอีกพวกหนึ่งกำลังผูกท่อนอยู่

ชนผู้ฉลาดได้ข้ามพ้นไปแล้ว^{๓๑}

ความอุปมาในคานานี้ เกี่ยวเนื่องกับอุปมาอริยมรรคด้วยสะพาน ผู้วิจัยขอออกไปกล่าวรวมกับอุปมาด้วยอริยมรรคในข้อ ๔ เพื่อความสะดวก และไม่ทำให้การอ้างอิงหลักฐานเนื้อหาซ้ำซ้อน

^{๒๖} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๕๖/๕๑.

^{๒๗} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๓๐/๒๕๕.

^{๒๘} พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.๒๕๒๕, หน้า ๕๑๔.

^{๒๙} จุ.ชา. (ไทย) ๒๘/๓๐๓/๒๓๐.

^{๓๐} ม.ม.อ. (ไทย) ๑/๑/๓๖๔.

^{๓๑} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๕๔/๕๘.

(๒) **ธรรม** โดยทั่วไปหมายถึงคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า แต่ในที่นี้ หมายถึง ปัญญา หรือ โลกุตตรธรรม ๘ ประการ^{๓๒} ในคัมภีร์นี้ พบอุปมาธรรมเหมือนปราสาท รูปประโยคอุปมาว่า

พระองค์ผู้หมดความโศกแล้ว โปรดเสด็จขึ้นสู่ปราสาท (P) คือธรรม (S)^{๓๓}

ปราสาท หมายถึงเรือนยอดเป็นชั้น ๆ สำหรับเป็นที่ประทับของพระเจ้าแผ่นดิน หรือเป็นที่ประดิษฐานสิ่งศักดิ์สิทธิ์^{๓๔} ปราสาทจึงถือเป็นสัญลักษณ์ทางชนชั้น จึงมีสำนวนพูดกันโดยทั่วไปว่า “ปราสาทราชวัง” ซึ่งมีนัยบ่งบอกว่าเป็นที่ประทับของพระเจ้าแผ่นดิน และเพราะเหตุนี้สามัญชนโดยทั่วไปจึงไม่นิยมสร้างปราสาทเพื่อเป็นที่อยู่อาศัย ด้วยถือเป็นการติดนเสมอเจ้า

การนำธรรม (ปัญญา/โลกุตตรธรรม) มาเปรียบเทียบกับปราสาท เท่ากับเป็นการสะท้อนให้เห็นว่าปัญญาหรือโลกุตตรธรรม เป็นส่วนสำคัญ เพราะเป็นที่อยู่ที่อาศัยของพระอรหันตบุคคลเท่านั้น สอดคล้องกับพระพุทธพจน์ที่ว่า “กันทรกะ ในภิกขุสงฆ์นี้ มีภิกขุจำนวนมากผู้เป็นอรหันตจิตินาสพอยู่จบพรหมจรรย์แล้วทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ปลงภาระได้แล้ว บรรลุประโยชน์ตนโดยลำดับแล้ว สิ้นภวสังโยชน์แล้วหลุดพ้นแล้วเพราะรู้โดยชอบ อนึ่ง ในภิกขุสงฆ์นี้ยังมีภิกขุอีกจำนวนมากผู้ยังเป็นเสขบุคคล มีปกติสงบ มีความเป็นอยู่สงบ มีปัญญามีความเป็นอยู่ด้วยปัญญา”^{๓๕}

พิจารณาอีกมุมหนึ่ง ปัญญา/โลกุตตรธรรมถือเป็นยอดของพระธรรมคำสอน ดังมีพระพุทธพจน์รับรองว่า “ธรรมทั้งหลายทั้งปวงมีปัญญาเป็นยอด”^{๓๖} หรือ “พรหมจรรย์มีปัญญาเป็นยอด”^{๓๗} การเปรียบเทียบปัญญา/โลกุตตรธรรมเหมือนปราสาท จึงเท่ากับเป็นการสะท้อนให้เห็นถึงสถานะ และความสำคัญปัญญา/โลกุตตรธรรมว่าเป็นยอด และสูงส่งกว่าบรรดาธรรมทั้งปวง (R) เปรียบเหมือนปราสาทเป็นยอดกว่าที่อยู่อาศัยประเภทอื่น ๆ

^{๓๒} ที.ม.อ. (ไทย) ๓๐/๖๖.

^{๓๓} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๐/๔๐.

^{๓๔} พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.๒๕๒๕, หน้า ๔๕๔.

^{๓๕} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๒/๒.

^{๓๖} อัง.ทสก. (ไทย) ๒๔/๕๘/๑๒๖.

^{๓๗} อัง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๒๔๕/๓๖๕.

(๓) กิเลส หมายถึง เครื่องเศร้าหมอง^{๓๘} หรือเครื่องเศร้าหมองทั้งปวงของจิต^{๓๙} มี ราคะ โทสะ และโมหะ เป็นต้น บางครั้งท่านเรียกว่า เนิน (อสังกะ) เพราะยังจิตให้ลาดต่ำ หรือโน้มเอียงไปสู่ที่ต่ำ^{๔๐} ดังได้กล่าวแล้วข้างต้น ในทมิฬนิกาย มหาวรรค พบอุปมาเกี่ยวกับกิเลส ดังนี้

ก. อุปมาเหมือนตะปู ลิ่มสลัก และเสาเขื่อน รูปประกอบอุปมาดังนี้

ภิกษุเหล่านั้นตัดกิเลส (S) ดังตะปู (P)

ตัดกิเลส (S) ดังลิ่มสลัก (P) ถอนกิเลส (S) ดังเสาเขื่อน (P) ได้แล้ว

เป็นผู้ไม่หวั่นไหว บริสุทธ

เป็นผู้ปราศจากมลทิน เทียวไป

เป็นผู้อันพระผู้มีพระภาคผู้มีพระจักษุทรงฝักคิแล้ว

เหมือนช้างหนุ่ม ฉะนั้น^{๔๑}

เสาเขื่อน ไม่ใช่เครื่องมือหรืออุปกรณ์ทางการเกษตรโดยตรง แต่เกี่ยวข้องกับ การเกษตรโดยอ้อม ถือเป็นเทคนิคหรือวิธีการที่ชาวนาใช้ภูมิปัญญาในการบริหารจัดการน้ำให้ เกิดประโยชน์สูงสุด และเพียงพอต่อความต้องการ โดยการใช้ไม้ หรือเหล็กปักลงบนดินให้ลึก พอประมาณเพื่อให้มั่นคงเพื่อกันคันดินที่ขุดขึ้นทำเป็นรางน้ำเพื่อผันน้ำเข้าสู่ที่นา

เสาเขื่อนที่ถูกนำไปเป็นอุปมาในคัมภีร์พระพุทธศาสนา ส่วนใหญ่มักจะเน้น ไปที่ลักษณะ หรือคุณสมบัติ นั่นคือ ความมั่นคง แข็งแรง ไม่หวั่นไหว ซึ่งนั่นหมายความว่าความถอนได้ ยากด้วย เช่นประโยคว่า “ท่านผู้มีอายุทั้งหลาย เสาเขื่อน หรือเสาเหล็ก มีรากลึก ปักไว้ดีแล้ว ไม่ หวั่นไหวไม่สั่นสะเทือน แม้ฉนใด”^{๔๒} หรือ “ภิกษุทั้งหลาย เปรียบเหมือนเสาเหล็กหรือเสาเขื่อนมี ลำต้นปักไว้ลึก ฝังไว้ดีไม่ไหว ไม่โยก แม้หากพายุฝนพัดมาจากทิศตะวันออกอย่างรุนแรงก็ไม่สั่น ไม่สะเทือน ไม่สะท้าน”^{๔๓}

ทำนองเดียวกับลักษณะของตะปู และลิ่มสลัก เมื่อตอกลงแล้ว ย่อมทำให้เกิด ความมั่นคง แข็งแรง และยากที่จะถอนออกได้โดยง่าย การอุปมากิเลสด้วยตะปู ลิ่มสลัก และเสา

^{๓๘} ที.สี.อ. (ไทย) ๑/๑/๔๑๕.

^{๓๙} พ.ญ.อ. (ไทย) ๖/๖๐๕.

^{๔๐} อภิ.วิ. (แปล) ๓๕/๕๒๔/๕๗๘.

^{๔๑} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๓๒/๒๖๐.

^{๔๒} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๑๘๖/๑๔๔.

^{๔๓} ส.ม. (ไทย) ๑๕/๑๐๕/๖๑๕.

เขื่อนจึงสะท้อนให้เห็นถึงธรรมชาติของกิเลสที่เมื่อหยั่งรากลึกในจิตใจแล้วเป็นธรรมชาติที่ถอนออกได้โดยยาก (R)

ข. อุปมาเหมือนฐฐี รูปประโยคอุปมาว่า

ธรรมจักขุอันปราศจากฐฐี (P) คือกิเลส (S) ปราศจากมลทินเกิดขึ้นแก่ท้าวสักกะจอมเทพและแก่เทวดา^{๔๔}

ฐฐี หมายถึง ฝุ่นละออง^{๔๕} โดยปกติฝุ่นละออง เมื่อลงจับสิ่งใดแล้ว ก็ย่อมทำให้เปื้อน สกปรก หรืออาจทำให้วัตถุนั้น ๆ เสียหายได้ เช่น กระจกเปื้อนฝุ่น ย่อมทำให้มองเห็นไม่ชัด เสื้อผ้าเปื้อนฝุ่น ใส่แล้วย่อมทำให้เปื้อน หรือคัน เครื่องใช้ไฟฟ้าบางชนิดที่ฝุ่นจับมาก ๆ ก็อาจทำให้วงจรไฟฟ้าวิ้งลัดวงจร ทำให้เกิดความเสียหายได้ อาหาร หรือน้ำดื่มที่เปื้อนฝุ่น ทำให้สกปรกรับประทานแล้วอาจทำให้เกิดอันตรายต่อสุขภาพ เป็นต้น ทำนองเดียวกับกิเลส เมื่อเกาะกุม หรือครอบงำจิตใจแล้ว ย่อมทำให้คุณภาพของจิตเปื้อน สกปรก เสื่อม หรือเสียหาย ใช้การไม่ได้ (R) หรือเป็นเหตุให้เกิดอันตรายต่าง ๆ

(๔) อริยมรรคมีองค์ ๘ ทรงอุปมาเหมือนเหมือนสะพาน และทรงอุปมาตัณหาเหมือนสระใหญ่ รูปประโยคของอุปมาระบุในรูปของกาลาว่า

คนพวกหนึ่งกำลังสร้างสะพาน (P)
ข้ามสระใหญ่ (P) โดยมีให้แปลเปื้อนด้วยโคลนตม
ขณะที่คนอีกพวกหนึ่งกำลังผูกท่อนอยู่
ชนผู้ฉลาดได้ข้ามพ้นไปแล้ว^{๔๖}

หากพิจารณากาลานี้เพียงลำพัง โดยไม่นำบริบทเข้ามาเกี่ยวข้อง อาจเข้าใจความได้ยาก หรือคลาดเคลื่อนจากพระประสงค์ได้ เพราะกาลานี้ไม่มีสิ่งที่ถูกเปรียบ (S) คงปรากฏเฉพาะแบบเปรียบเทียบ (P) การตีความเนื้อหาอุปมาจึงต้องเทียบเคียงบริบท แนวทางจากพระสูตร รวมถึงแนววินิจฉัยที่อรรถกถาจารย์ได้อธิบายแนวทางเอาไว้แล้วประกอบ

เบื้องต้นพิจารณาจากบริบทของกาลาก่อน

^{๔๔} ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๗๑/๓๐๐.

^{๔๕} พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.๒๕๒๕,อ้างแล้ว, หน้า ๔๒๓.

^{๔๖} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๕๔/๕๘.

กาลานี้ พระพุทธเจ้าตรัสระหว่างเสด็จผ่านสถานที่มหาอำมาตย์ชื่อสุนิระ และ
 วิศวการะกำลังสร้างเมืองใหม่ที่ปาฏลีคาม เมื่อแจะสนทนาปราศรัยกับมหาอำมาตย์ทั้ง ๒ แล้ว จึง
 เสด็จจากไป โดยมีมหาอำมาตย์ทั้งสองนั้นตามส่งเสด็จ

เมื่อเสด็จเข้าไปใกล้ริมฝั่งแม่น้ำคงค จึงได้ทอดพระเนตรคนกำลังเตรียมข้ามฝั่ง
 บางคนเที่ยวหาเรือ บางคนเที่ยวหาแพ ขณะที่บางคนกำลังผูกท่อน ส่วนพระองค์พร้อมด้วยเหล่าภิกษุ
 สงฆ์ทรงหายจากฝั่งคงคาที่ประทับยืนอยู่ไปปรากฏอีกฝั่ง ทอดพระเนตรคนเหล่านั้นแล้ว จึงทรง
 เปล่งอุทานด้วยคำนี้^{๔๗} ด้วยบริบทของกาลานี้ อุทานขึ้นท่ามกลางเหล่าพระชีนาสพ จึงไม่ทรง
 อธิบายใด ๆ เพิ่มเติม เข้าใจว่า ภิกษุเหล่านั้นคงทราบวารจิตของพระพุทธองค์เป็นอย่างดี จึงไม่มีผู้ใด
 ทูลถามความหมาย

เพื่อความชัดเจนยิ่งขึ้น พระอรรถกถาจารย์ผู้รจนาคัมภีร์สุมังคลวิสาลินี ได้อธิบาย
 ความเพิ่มเติมคาคด้วยคำว่า “ผู้ที่ข้ามสระน้ำคือตัณหา (S) ที่ทั้งลึกทั้งกว้าง สร้างสะพานกล่าวคือ
อริยมรรค (S) ละเปือกตมคือที่ลุ่มเต็มไปด้วยน้ำและต้องไม่ได้ข้ามไป ส่วนคนผู้นี้แม้ต้องการจะข้าม
 แม่น้ำแม่น้ำคนน้อยนี้ ก็ต้องผูกแพ ส่วนผู้มีปัญญา คือพระพุทธเจ้าและสาวกของพระพุทธเจ้าไม่
 ต้องใช้แพก็ข้ามได้”^{๔๘}

เป็นอันชัดเจนว่า สะพานในพระพุทธพจน์นี้หมายถึงอริยมรรค ส่วนสระน้ำ หมายถึง
 เอาตัณหา

ที่ทรงอุปมาอริยมรรคเหมือนสะพาน สามารถเชื่อมโยงไปถึงความเกี่ยวข้องกับ
 พระพุทธพจน์ที่เคยอุปมาสังสารวัฏเหมือนทะเล หรือห้วงน้ำใหญ่^{๔๙} อุปมาพระนิพพานเหมือนฝั่ง
 ไน้น วัฏฏะสงสารเหมือนฝั่งนี้^{๕๐} ขณะเดียวกันก็ตรัสเรียกทางที่จะนำไปสู่พระนิพพาน หรือข้ามพ้น
 สังสารวัฏว่า ทางอันประเสริฐ^{๕๑} ซึ่งมีความเป็นเหตุเป็นผลกันอยู่ว่า ในการก้าวข้ามห้วงน้ำ หรือ
 วัฏฏะสงสารจะต้องมีทางดำเนิน หรือทางที่ใช้ก้าวข้าม อริยมรรคกับสะพานจึงเหมือนในแง่ใช้เป็น
ทางข้ามเพื่อให้ถึงจุดมุ่งหมาย (R)

ในส่วนของตัณหา บางบริบททรงอุปมาด้วยห้วงน้ำใหญ่^{๕๒} แต่ในบริบทนี้ทรง
 อุปมาด้วยสระใหญ่ ความลักษณะเดียวกันคือมีความกว้างใหญ่ ก้าวข้ามไปได้โดยยาก ท่วมทับ

^{๔๗} อานรายละเอียดเนื้อความก่อนตรัสคาลานใน ที.มหา. (ไทย) ๑๐/๑๕๔/๕๘.

^{๔๘} ที.ม.อ. (ไทย) ๒/๑/๓๓๒.

^{๔๙} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๔/๒๖.

^{๕๐} พ.จ. (ไทย) ๓๐/๑๑๓/๓๘๔.

^{๕๑} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๓๒๕/๓๕๘.

^{๕๒} พ.ม. (ไทย) ๒๕/๑๘๐/๕๑๔.

มนุษย์ผู้มีกำลังน้อย ไม่มีเรือ ไม่มีแพ หรือทุนสำหรับข้าม (R) เว้นแต่อาศัยแพ เรือ หรือมีสะพาน จึงจะสามารถก้าวข้ามไปได้

๓.๑.๓ ทิมนิกาย ปาฏิภวรรค

ทิมนิกาย ปาฏิภวรรค ประกอบด้วย ๑๑ พระสูตร ได้แก่ ปาฏิภสูตร, อุทุมพริกสูตร, จักกวัตติสูตร, อัคคัญญสูตร, สัมปสาทนียสูตร, ปาสาทิกสูตร, ลักษณะสูตร, สิงคาลกสูตร, อาฏานาฏิยสูตร, สังคีติสูตร, และทศุตตรสูตร สูตร ในจำนวนพระสูตรเหล่านี้ ค้นพบอุปมาธรรมจำนวน ๓ หลักธรรม คือ สังคหัตถ์ ๔, กิเลส, และ อุปัสเสนธรรม ๔ ประการ มีรายละเอียดดังนี้

(๑) **สังคหัตถ์ ๔ อุปมาเหมือนลิ้ม** สังคหัตถ์ ๔ ได้แก่ ทาน (การให้) เปยยวัชชะ (วาจาเป็นที่รัก) อตถจริยา (การประพฤติประโยชน์) และสมานัตตตา (การวางตนสม่ำเสมอ)^{๕๓} รูปประโยชน์ของการอุปมา ระบุดังนี้

สังคหธรรม (S) เหล่านี้แลช่วยอุ้มชูโลกเหมือนลิ้ม (P) สลักเพลาคุมรดที่แล่นไปไว้ได้^{๕๔}

ลิ้ม หมายถึง ไม้ หรือเหล็กเป็นต้นที่มีสันหนาปลายบาง หรือสำหรับจิมหรือขัดให้แน่น^{๕๕} ในสมัยโบราณยานพาหนะประเภทเกวียน หรือรถ ตัวเพลจะมีลิ้มสลักเพื่อบังคับ หรือยึดล้อให้ติดกับตัวเกวียน หรือรถ หากไม่แล้ว เมื่อเกวียนหรือรถถูกลากไป ล้อย่อมหลุดไปจากตัวเกวียน หรือรถนั้น ๆ

ทำนองเดียวกับสังคหัตถ์ ๔ ประการที่บุคคลยึดถือปฏิบัติตามแล้ว ย่อมสามารถผูก ไม่ตรีต่อกัน หรือห่วงเหนี่ยวจิตใจให้เป็นอันหนึ่งอันเดียวกันได้ เหตุนี้จึงทรงอุปมาเหมือนลิ้ม เพราะมีคุณลักษณะที่คล้ายกันคือยึด หรือห่วงเหนี่ยวเอาไว้อย่างแน่นแฟ้น (R)

(๒) **อุปมากิเลส ๕ ประเภทต่อไปนี้เหมือนตะปู** ได้แก่ ความเคลือบแคลงสงสัยในพระพุทธ ความเคลือบแคลงสงสัยในพระธรรม ความเคลือบแคลงสงสัยในพระสงฆ์ ความเคลือบแคลงสงสัยในสิกขา และความมักโกรธ รูปอุปมาดังนี้

ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้

^{๕๓} ทิ.ปา. (ไทย) ๑๑/๒๓๓/๒๑๘.

^{๕๔} ทิ.ปา. (ไทย) ๑๑/๒๓๓/๒๑๘.

^{๕๕} พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.๒๕๒๕, หน้า ๓๓๕.

๑. เคลือบแคลงสงสัย ไม่น้อมใจเชื่อ ไม่เลื่อมใสในพระศาสนา (S) จิตของภิกษุผู้
เคลือบแคลงสงสัย ไม่น้อมใจเชื่อ ไม่เลื่อมใสในพระศาสนานั้น ย่อมไม่น้อมไปเพื่อความเพียร
เพื่อประกอบเนื่อง ๆ เพื่อกระทำต่อเนื่อง เพื่อบำเพ็ญเพียร การที่จิตของภิกษุไม่น้อมไปเพื่อความ
เพียร เพื่อประกอบเนื่อง ๆ เพื่อกระทำต่อเนื่อง เพื่อบำเพ็ญเพียรนี้เป็นกิเลสเครื่องตรึงจิตดุจตะปู
(P) ประการที่ ๑

๒. เคลือบแคลงสงสัย ไม่น้อมใจเชื่อ ไม่เลื่อมใสในพระธรรม (S) ฯลฯ

๓. เคลือบแคลงสงสัย ไม่น้อมใจเชื่อ ไม่เลื่อมใสในพระสงฆ์ (S) ฯลฯ

๔. เคลือบแคลงสงสัย ไม่น้อมใจเชื่อ ไม่เลื่อมใสในสิกขา (S) ฯลฯ

๕. เป็นผู้โกรธ ไม่พอใจ มีจิตถูกโทสะกระทบมีจิตแข็งกระด้าง (S) ในเพื่อน
พรหมจารีทั้งหลาย จิตของภิกษุผู้โกรธไม่พอใจ มีจิตถูกโทสะกระทบ มีจิตแข็งกระด้างในเพื่อน
พรหมจารีทั้งหลายนั้น ย่อมไม่น้อมไปเพื่อความเพียร เพื่อประกอบเนื่อง ๆ เพื่อกระทำต่อเนื่อง
เพื่อบำเพ็ญเพียร การที่จิตของภิกษุไม่น้อมไปเพื่อความเพียร เพื่อประกอบเนื่อง ๆ เพื่อกระทำ
ต่อเนื่อง เพื่อบำเพ็ญเพียรนี้เป็นกิเลสเครื่องตรึงจิตดุจตะปู (P) ประการที่ ๕^{๕๖}

เป็นอุปมาธรรมที่ตรัสไว้เป็นชุด มีข้อธรรม ๕ ประการ ได้แก่ ความลังเล เคลือบ
แคลงสงสัยในพระพุทธ ในพระธรรม ในพระสงฆ์ ในสิกขา และความเป็นผู้มักโกรธไม่พอใจ ทั้ง
๕ ประการนี้ เปรียบเหมือนกิเลสเครื่องตรึงจิตดุจตะปู

ในคัมภีร์อรรถกถา ไม่ได้อธิบายเหตุผลไว้ว่า เหตุใดจึงเปรียบเทียบเหมือนตะปู แต่หาก
พิจารณาจากพระพุทธพจน์โดยตรงแต่ละข้อ ๆ จะเห็นว่า ได้ทรงแสดงเหตุผลไว้แล้วอยู่ในตัว ขอให้
พิจารณาพระพุทธพจน์ตัวอย่างที่ตรัสซ้ำทั้ง ๕ ครั้ง ที่ตรัสถึงชุดธรรมที่อุปมา ดังต่อไปนี้

จิตของภิกษุผู้เคลือบแคลงสงสัย ไม่น้อมใจเชื่อ ไม่เลื่อมใสในพระ
ศาสนานั้นย่อมไม่น้อมไปเพื่อความเพียร เพื่อประกอบเนื่อง ๆ เพื่อกระทำต่อเนื่อง เพื่อบำเพ็ญ
เพียร การที่จิตของภิกษุไม่น้อมไปเพื่อความเพียร เพื่อประกอบเนื่อง ๆ เพื่อกระทำต่อเนื่อง
เพื่อบำเพ็ญเพียร^{๕๗}

จากพระพุทธพจน์ แสดงให้เห็นว่า ที่ยกอุปมาเปรียบเทียบธรรมทั้ง ๕ ประการเหมือน
ตะปู เพราะธรรมทั้ง ๕ ประการนี้ ทำหน้าที่ตรึงจิตไว้กับที่ ทำให้ไม่ชวนชววยในการประกอบความ

^{๕๖} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๑๕/๓๐๘.

^{๕๗} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๑๕/๓๐๘.

เพียรเพื่อบรรลุอายุขรรณ การที่จิตไม่น้อมไปเพื่อความเพียรจึงเปรียบเหมือนมีตะปูตอก หรือตรึงติดเอาไว้ (R)

(๓) อุปมาอุปไมยธรรมเหมือนพนักพิง อุปมาอุปไมยธรรม หมายถึง ธรรมที่เป็นที่พึ่งที่พนักคฤงพนักพิง มี ๔ ประการคือ

๑. ของอย่างหนึ่งพิจารณาแล้วเสพ เช่น ปัจจัย ๔
๒. ของอย่างหนึ่งพิจารณาแล้วอดกลั้น เช่น อนิฏฐารมณต์ต่าง ๆ
๓. ของอย่างหนึ่งพิจารณาแล้วเว้นเสีย เช่น สุราเมรัย การพนัน คนพาล เป็นต้น
๔. ของอย่างหนึ่งพิจารณาแล้วบรรเทา เช่น อกุศลวิตกต่าง ๆ^{๕๘}

รูปประโยคอุปมาว่า

ธรรม (S) เป็นคฤงพนักพิง (P) ๔ ประการ^{๕๙}

พนัก หมายถึง เครื่องสำหรับพักสำหรับพิง^{๖๐} โดยมากมักทำประกอบชุดเก้าอี้, ม้านั่งเบาะนั่ง หรืออาสนะพระสงฆ์ เพื่อเป็นที่พักหรือพิงเวลานั่ง ท่านจึงเรียกว่า พนักพิง

อุปมาอุปไมย ๔ ประการ เป็นหลักธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้เพื่อเป็นแนวสำหรับถือปฏิบัติให้เหมาะสมกับสภาวะธรรมต่าง ๆ ที่ประสบ เหตุนี้จึงทรงอุปมาเหมือนพนัก เพราะเป็นที่พัก ที่พิงสำหรับพระสงฆ์สาวกทั้งหลาย ธรรมเป็นคฤงพนักพิงในที่นี้จึงหมายถึง ธรรมที่ใช้เพื่ออิงสำหรับเลือกปฏิบัติให้ถูกต้องตามสถานการณ์ (R)

๓.๒ อุปมาหลักธรรมในคัมภีร์มัชฌิมนิกาย

คัมภีร์มัชฌิมนิกาย ประกอบด้วย ๓ หมวด คือ มูลปัณณาสก์, มัชฌิมนปัณณาสก์ และอุปริปัณณาสก์ เรียกชื่อตามคัมภีร์ว่า มัชฌิมนิกาย มูลปัณณาสก์, มัชฌิมนิกาย มัชฌิมนปัณณาสก์ และมัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาสก์ อยู่ในพระไตรปิฎกเล่มที่ ๑๒, ๑๓, และ ๑๔ ตามลำดับ

^{๕๘} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๓๗๕.

^{๕๙} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๘/๒๘๑.

^{๖๐} พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.๒๕๒๕, หน้า ๕๗๕.

๓.๒.๑ มัชฌิมนิกาย มูลปัณณาสก์

มัชฌิมนิกาย มูลปัณณาสก์ ประกอบด้วย ๕ วรรค คือ มูลปริยาขวรรค, สีนทาวรรค, โอปัมมวรรค, มหายุทกวรรค, และอุพพมกวรรค แต่ละวรรคมี ๑๐ พระสูตร รวม ๕๐ พระสูตร ในบรรดาพระสูตรเหล่านี้ ค้นพบค้นพบอุปมาธรรมจำนวน ๗ หลักธรรม คือ กาม, ธรรม, มานะ, อวิชชา, สังขาร, ตัณหา และ โอรัมภาคัยสังโยชน์ มีรายละเอียดดังนี้

(๑) กาม อุปมาเหมือนโครงกระดูก ชื่นเนื้อ คบเพลิงหญ้า หลุมถ่านเพลิง ความฝัน ของที่ยืมมา ผลไม้ค้ำดัน เจียงหันเนื้อ หอกหลาว หัวงู ทั้ง ๗ ประการนี้ เป็นการแสดงให้เห็นโทษ ของกาม ๗ ประการ รูปประโยคอุปมามีดังนี้

กามทั้งหลาย (S) เปรียบเหมือนโครงกระดูก (P)...

กามทั้งหลาย (S) เปรียบเหมือนชื่นเนื้อ (P)...

กามทั้งหลาย (S) เปรียบเหมือนคบเพลิงหญ้า (P)...

กามทั้งหลาย (S) เปรียบเหมือนหลุมถ่านเพลิง (P)....

กามทั้งหลาย (S) เปรียบเหมือนความฝัน (P)...

กามทั้งหลาย (S) เปรียบเหมือนของที่ยืมมา (P)...

กามทั้งหลาย (S) เปรียบเหมือนผลไม้ค้ำดัน (P)...

กามทั้งหลาย (S) เปรียบเหมือนเจียงหันเนื้อ (P)...

กามทั้งหลาย (S) เปรียบเหมือนหอกหลาว (P)...

กามทั้งหลาย (S) เปรียบเหมือนหัวงู (P) มีทุกข์มาก มีความคับแค้นมาก มี

โทษยิ่งใหญ่^{๖๑}

ก. กาม อุปมาเหมือนโครงกระดูก พระพุทธเจ้าทรงอธิบายอุปมาดังกล่าว โดยยกตัวอย่างสุนัขหิวโซยืนอยู่ใกล้เจียงคนฆ่าโค เมื่อเขาโยนเศษกระดูกมา ก็นอนแทะโครงกระดูกนั้น แต่ถึงจะแทะอย่างไร ก็ทำให้สุนัขหิวกระดูกหายไม่ ยิ่งแทะก็ยิ่งกระดูกหาย^{๖๒} อุปมาคล้ายกับกาม เสพเท่าไรก็ไม่มีความอิ่ม ยิ่งเสพก็ยิ่งกระดูกหาย (R)

ข. อุปมาชื่นเนื้อนั้น ทรงอธิบายเพิ่มเติมโดยใช้ยกตัวอย่างนกแร้ง นกตะกรุม หรือนกเหยี่ยว คามชื่นเนื้อแล้วบินไป ขณะเดียวกันก็มีฝูงนกแร้ง นกตะกรุม หรือนกเหยี่ยวบินไปรุมแย่งชื่นเนื้อนั้น ถ้าหากนกแร้ง นกตะกรุม หรือนกเหยี่ยวนั้น ไม่รีบปล่อยชื่นเนื้อนั้น ก็อาจจะถูกฝูง

^{๖๑} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๓๔/๒๔๖-๒๔๗.

^{๖๒} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๔๒/๔๓.

นกแรง นกตะกรุม หรือนกเหยียนั้นรุมจิกตีได้รับอันตรายถึงชีวิต^{๖๓} อุปมาเหมือนกามที่ต้องยื้อ ต้องแย่ง เพราะทุกคนต่างก็ปรารถนาเพื่อตนเอง หากไม่สลัดออก ก็อาจทำอันตรายถึงชีวิตได้ (R)

ค. อุปมาเหมือนคบเพลิงหญา ทรงยกอุปมาเปรียบเหมือนบุรุษถือคบหญาที่มีไฟติดลูกโซนเดินวนลมไปว่า ถ้าบุรุษนั้นไม่รีบปล่อยคบหญาที่มีไฟติดลูกโซนนั่นเสีย คบหญาที่มีไฟติดลูกโซนนั่นก็จะพึงไหม้มือ ไหม้แขน หรืออวัยวะน้อยใหญ่ส่วนใดส่วนหนึ่งของเขา เขาอาจถึงตาย หรือได้รับทุกข์ปางตาย เพราะคบเพลิงนั้นเป็นเหตุ^{๖๔} อุปมาเหมือนกามที่มนุษย์ทั้งหลายยึดครองไว้ในมือ เป็นของร้อน และเผาไหม้ ลุกลารวดเร็ว หากไม่รีบปล่อยก็อาจถูกเผาเผา ได้รับอันตราย (R)

ง. อุปมาเหมือนหลุมถ่านเพลิง ทรงยกอุปมาเปรียบเทียบว่า หลุมถ่านเพลิงใหญ่ลึกชั่วคน แม้จะปราศจากเปลว ปราศจากควัน ผู้ที่ตกลงในไปหลุมถ่านเพลิงก็ย่อมได้รับอันตรายถึงตาย^{๖๕} เปรียบเหมือนคนที่ตกอยู่ในอำนาจของกาม ย่อมถูกความร้อนของกามเผาไหม้ ได้รับทุกข์ทรมานถึงตาย หรือปางตายได้ (R)

จ. อุปมาเหมือนความฝัน ทรงยกอุปมาเปรียบเทียบว่า “คนฝันเห็นสวน ป่า สถานที่ สระโบกขรณี ที่น่ารื่นรมย์เขาตื้นเขินขึ้นมาก็ไม่เห็นอะไรเลย”^{๖๖} อุปมาต้องการสะท้อนให้เห็นความจริงว่า สิ่งที่เป็นความฝัน มีอยู่ก็เฉพาะเวลาที่ฝันเท่านั้น ครั้นตื่นขึ้นมา ทุกอย่างก็สลายไป เปรียบเหมือนกามทั้งหลายที่สัตว์โลกพากันหมกมุ่นลุ่มหลง เมื่ออนิจจัง ทุกขัง อนัตตาปรากฏชัดแจ้ง กามเหล่านั้นก็ไร้ความหมาย หมดความหมายไป (R) ในคัมภีร์จุททนิทกย จุพนิตเทศพรรณนาไว้ว่า ปรากฏชั่วระยะเวลาอันสั้น^{๖๗} กล่าวคือ เพียงแค่ตื่นขึ้นก็สลายไปหมดสิ้น

ฉ. อุปมาเหมือนของที่ขี้มมา โดยธรรมชาติก็ชัดเจนแล้วว่า เป็นของบุคคลอื่น แต่ตนขี้มมาใช้ชั่วคราว ถึงเวลาที่ต้องส่งคืนเจ้าของ หรือเจ้าของมาพบเห็นเมื่อใด ก็ย่อมเอากลับคืนตามเดิม ของขี้มจึงเป็นของชั่วคราว ทำนองเดียวกับกามทั้งหลาย ก็เป็นของชั่วคราว (R) ให้สุขก็เฉพาะตอนที่ได้ครอบครอง ครั้นเมื่อสูญเสียไป ก็ย่อมสร้างความทุกข์ ความคับแค้นใจ

ช. อุปมาเหมือนผลไม้คาต้น ทรงยกอุปมาเปรียบด้วยต้นไม้ในราวป่านั้นมีผลดกค้ำคั่น แต่ยังไม่หล่นลงมาเลยสักผลเดียว ชายคนหนึ่งต้องการผลไม้ เห็นต้นไม้ที่มีผลดกนั้น จึงปีนขึ้นต้นไม้ขึ้นแล้วกินพออิ่มและใส่พกให้เต็ม ต่อมา ชายคนที่ ๒ ต้องการผลไม้ถ่อขวาน

^{๖๓} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๔๓/๔๓.

^{๖๔} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๔๔/๔๔.

^{๖๕} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๔๕/๔๕.

^{๖๖} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๔๖/๔๕.

^{๖๗} พุ.จ. (ไทย) ๒๕/๓/๗.

ที่คมกริบเที่ยวเสาะแสวงหาผลไม้ เขามาถึงราวป่านั้น เห็นต้นไม้มีผลดกนั้นก็คิดว่า เราไม่รู้วิธีปีน ขึ้นต้นไม้ ทางที่ดี เราควรจะตัดต้นไม้ที่โคนต้นแล้วกินพออิ่มและใส่พกให้เต็ม เขาจึงตัดต้นไม้ที่โคนต้น ถ้าชายคนแรกโน้นถ้าไม่รีบลงมา ต้นไม้ก็ล้มทับมือเท้าหรืออวัยวะน้อยใหญ่ส่วนใด ส่วนหนึ่งของเขาคงได้ เขาอาจถึงตายหรือได้รับทุกข์ปางตาย เพราะต้นไม้เป็นเหตุ^{๖๘} ข้ออุปมา กามเหมือนผลไม้คาต้นจึงมีความหมายเท่ากับว่า กามนั้นเป็นของสาธารณะ คนที่ได้ครอบครองคนแรก อาจต้องเจ็บช้ำน้ำใจ ต้องทุกข์ทรมาน หรืออาจถึงความตาย ถ้าคนที่สองปรากฏกายขึ้น และปรารถนาอย่างเดียวกัน แต่ใช้วิธีการไม่ถูกต้อง (R) อาจเทียบได้กับกรณีการประพาศิณในกามใน สัตถ์ข้อ ๓

ฉ. อุปมาเหมือนเชียงหั้นเนื้อ เชียง คือ ไม้รองสำหรับการสับหั้น มักทำเป็น แผ่นกลม ๆ^{๖๙} ใช้หั้น หรือสับเนื้อ ในคัมภีร์ขุททกนิคาย มหานิทเทศขยายความว่า เรียกว่าเชียงหั้นเนื้อ เพราะเป็นที่รองรับสำหรับการตัด การฟัน^{๗๐}

การอุปมา กามเหมือนเชียงหั้นเนื้อ ขามใดที่คนต้องการหั้นเนื้อ หรือสับเนื้อ เชียงก็ถูกหั้น ถูกสับพร้อม ๆ กันไปด้วย สะท้อนให้เห็นว่า ผู้ใดตกอยู่ในอำนาจของกามแล้ว ย่อมต้องยอมให้ถูกหั้น ถูกสับพร้อม ๆ กับความปรารถนาอื่น ๆ ของจิตอันเนื่องด้วยกามนั้น (R)

ญ. อุปมาด้วยหอกหลาว ในขุททกนิคาย มหานิทเทศมีข้อความอธิบายเพิ่มเติมว่า กามเปรียบเหมือนหอกหลาว เพราะเป็นเครื่องทิ่มแทง^{๗๑} สอดคล้องกับพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถานให้ความหมายหอกหลาวไว้ว่า หอก “เป็นอาวุธสำหรับแทงชนิดหนึ่ง ทำด้วยโลหะ มีด้ามยาว” หลาว หมายถึง “ไม้ที่เสี้ยนแหลม เป็นอาวุธสำหรับแทง”^{๗๒}

การอุปมา กามเหมือนหอกหลาว สะท้อนให้เห็นพุทธประสงค์ว่า ต้องการให้เห็นภาพความจริงของกามว่า เป็นเครื่องทิ่มแทงจิตใจของมนุษย์อยู่ตลอดเวลา (R) ทำให้ได้รับทุกข์ทรมาน

ฎ. อุปมาด้วยห้วง ข้ออุปมาด้วยห้วงนี้ เบื้องต้น ในคัมภีร์ไม่ได้อธิบายเหตุผลไว้ อธิบายไว้แต่เพียงว่า “มีทุกข์มาก มีความคับแค้นมาก มีโทษยิ่งใหญ่อ”^{๗๓} แม้ในอรรถกถา ก็ไม่ปรากฏคำอธิบายเหตุอื่นนอกจากนี้ อย่างไรก็ตาม เมื่อพิจารณาพระธรรมเทศนาโดยตลอด จะ

^{๖๘} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๔๘/๔๕.

^{๖๙} พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.๒๕๒๕, หน้า ๑๕๖.

^{๗๐} จ.ม. (ไทย) ๒๕/๓/๘.

^{๗๑} จ.ม. (ไทย) ๒๕/๓/๘.

^{๗๒} พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.๒๕๒๕, หน้า ๘๘๓, ๘๘๐.

^{๗๓} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๓๔/๒๔๓.

พบข้อเท็จจริงประการหนึ่งว่า อันตรายหรือพิษของงูที่อยู่ที่ส่วนหัว ผู้ไม่ทราบความจริงข้อนี้ หากจับงูพิษที่หาง ย่อมถูกกัด ได้รับอันตรายถึงชีวิต ทำนองเดียวกับกาม มีทุกข์มาก มีความคับแค้นมาก มีโทษมาก หากจับต้องไม่ดี ย่อมทำอันตรายถึงชีวิตได้เช่นกัน (R)

การที่พระพุทธเจ้าทรงยกอุปมาด้วยอสรพิษ ย่อมทำให้เกิดมโนภาพที่ชัดเจนแก่ภิกษุทั้งหลาย เพราะในสมัยพุทธกาล ภิกษุทั้งหลาย ดำรงชีวิตอยู่ในป่า เต็มไปด้วยสัตว์ร้ายนานาชนิด และหนึ่งในจำนวนนั้นก็คืองู จะเห็นได้ในคัมภีร์ปัญจสุทนี อรรถกถาัมชฌิมนิกาย มีเรื่องราวภิกษุหนึ่งสาธยายมนต์ที่ลานพระเจดีย์เหยียดเท้าไปที่จอมปลวกก็ถูกงูมีพิษกัด อีกรูปหนึ่งเหยียดเท้าไปที่กลด ก็ถูกงูเห่ากัด^{๗๔} สารัตถปกาสินี อรรถกถาสังยุตตนิกาย ถึงกับแจกแจงรายละเอียดของอสรพิษไว้ ๑,๐๒๔ ชนิด^{๗๕}

(๒) ธรรม อุปมาเหมือนแพ รูปประโยชน์ของการอุปมา คือ

ภิกษุทั้งหลาย เราก็นั่นนั่นเหมือนกัน แสดงธรรม (S) มีอุปมาด้วยแพ (P) เพื่อต้องการสลัดออก ไม่ใช่เพื่อต้องการจะยึดถือแก่เธอทั้งหลาย เธอทั้งหลายรู้ทั่วถึงธรรม (S) ซึ่งเปรียบดุจแพ (P) ที่เราแสดงแล้ว ควรละแม้ธรรมทั้งหลาย ไม่จำเป็นต้องกล่าวถึงอรรถมเลข^{๗๖}

แพ หมายถึง ไม้หรือสิ่งอื่นที่เอามาผูกติดกันมาก ๆ สำหรับใช้เป็นพาหนะทางน้ำ^{๗๗} ข้ออุปมาด้วยแพนี้ มีพุทธาธิบายประกอบไว้ว่า

ภิกษุทั้งหลาย เปรียบเหมือนบุรุษผู้เดินทางไกล พบห้วงน้ำใหญ่ ฝั่งนี้น้ำระแวง มีภัยเฉพาะหน้า ฝั่งโน้นเกษม ไม่มีภัยเฉพาะหน้า เรือหรือสะพานสำหรับข้ามเพื่อจะไปฝั่งโน้นไม่มี เขาจะพึงคิดอย่างนี้ว่า ‘ห้วงน้ำนี้ใหญ่นัก ฝั่งนี้น้ำระแวงมีภัยเฉพาะหน้า ฝั่งโน้นเกษม ไม่มีภัยเฉพาะหน้า เรือหรือสะพานสำหรับข้ามไปฝั่งโน้นไม่มี ทางที่ดี เราควรรวบรวมหญ้า ไม้ กิ่งไม้ และใบไม้มาผูกเป็นแพแล้วอาศัยแพนั้นใช้มือและเท้าพยุ่น้ำก็จะข้ามฝั่งได้โดยสวัสดิ’ ต่อมา เขารวบรวมหญ้า ไม้ กิ่งไม้ และใบไม้มาผูกเป็นแพ แล้วอาศัยแพนั้นใช้มือและเท้าพยุ่น้ำข้ามฝั่งได้โดยสวัสดิ เขาข้ามฝั่งได้แล้ว จะพึงมีความคิดอย่างนี้ว่า ‘แพนี้มีประโยชน์แก่เรามากนัก เราอาศัยแพนี้ใช้มือและเท้าพยุ่น้ำข้ามฝั่งได้โดยสวัสดิ ทางที่ดี เราควรยกแพนี้ขึ้นเทินศีรษะ หรือยกขึ้นบ่าแบกไปตามความปรารถนา’

^{๗๔} ม.ม.อ. (ไทย) ๑/๑/๗๐๘.

^{๗๕} ส.สพ.อ. (ไทย) ๔/๑/๓๗๒.

^{๗๖} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๔๐/๒๕๖.

^{๗๗} พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.๒๕๒๕, หน้า ๖๐๖.

เธอทั้งหลายเข้าใจความซื่อนั้นว่าอย่างไร บุรุษนั้นผู้กระทำอย่างนี้ จะชื่อว่าทำหน้าที่ในแพ
นั้นถูกต้องหรือไม่^{๗๘}

สะท้อนให้เห็นว่า ธรรมะนั้นใช้เป็นเครื่องมือเพื่อให้ถึงฝั่งคือพระนิพพาน และเมื่อ
ถึงฝั่งแล้ว ธรรมเหล่านั้นก็ต้องละวางไว้ข้างหลัง ไม่จำเป็นต้องยึดต้องถืออีกต่อไป (R)

(๓) มานะ อุปมาเหมือนธง รูปประโชคุปมาว่า

ภิกษุเป็นผู้ประเสริฐ ลดธง (P) คือมานะ (S) ลงแล้ว ปลงภาระได้แล้ว
ปราศจากสังโยชน์แล้ว เป็นอย่างไร^{๗๙}

ธง โดยมากทำจากผ้าสี และบางอย่างมีลวดลายเป็นรูปต่าง ๆ ใช้สำหรับ (๑) เป็น
เครื่องหมายบอกชาติ ตำแหน่งในราชการ (๒) เป็นเครื่องหมายตามแบบสากลนิยม เช่น ธงชาติ
บอกที่ต้องกองบรรเทาทุกข์ ธงขาว บอกความยอมจำนนขอหย่าศึก หรือยอมแพ้ ธงเหลือง บอกเป็น
เรือพยาบาลคนป่วย ธงแดง บอกเหตุการณ์ที่เป็นภัย (๓) เป็นเครื่องหมายเรือเดินทะเล คณะ สมาคม
การค้า (๔) เป็นอาณัติสัญญาณ (๕) ใช้เป็นเครื่องตกแต่งสถานที่ในงานต่าง ๆ^{๘๐} สถานะของธงจึง
ถือเป็นเครื่องหมายแสดงอัตลักษณ์ หรือสัญลักษณ์ความเป็นตัวตนอันเป็นที่มาของมานะ

การสอนให้ภิกษุลดธง จึงมีความหมายเท่ากับให้ลดอัตตาตัวตน ลดความยึดมั่นถือ
มั่นในตัวตน ไม่ถือตัวล้าพองตนว่าเป็นนั่นเป็นนี่ (R) หากแต่ต้องอ่อนน้อมถ่อมตน สงบเสงี่ยม
สำรวมระวังอินทรีย์

(๔) อวิชา อุปมาเหมือนลิ้ม รูปอุปมาว่า

ภิกษุเป็นผู้ถอนลิ้ม (P) ได้แล้ว เป็นอย่างไร คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ละอวิชา
(S) ได้เด็ดขาดแล้ว ตัครากถอนโคนเหมือนต้นตาลที่ถูกตัดรากถอนโคนไปแล้ว เหลือแต่พื้นที่
ทำให้ไม่มี เกิดขึ้นต่อไปไม่ได้ ภิกษุเป็นผู้ถอนลิ้ม (P) ได้แล้ว เป็นอย่างไร^{๘๑}

ดังได้กล่าวแล้วในข้ออุปมาสังคหวัตถุ ๔ ว่า ในสมัยโบราณยานพาหนะประเภท
เกวียน หรือรถ ตัวเพลจะมีลิ้มสลักเพื่อบังคับ หรือยึดล้อให้ติดกับตัวเกวียน หรือรถ หากไม่แล้ว เมื่อ

^{๗๘} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๔๐/๒๕๕.

^{๗๙} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๔๕/๒๖๓.

^{๘๐} พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.๒๕๒๕, หน้า ๔๑๖.

^{๘๑} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๔๕/๒๖๒.

เกวียนหรือรถถูกลากไป ล้อย่อมหลุดไปจากตัวเกวียนหรือรถนั้น ๆ ลืมจึงต้องสลัก หรือฝังติดที่เพลาล้อของรถ หรือเกวียนให้แน่น

ทำนองเดียวกับวิชาที่ฝังแน่นอยู่ในสันดานของบุคคล ยากแก่การถอนขึ้น (R) ทำให้สัตว์โลกทั้งหลายวนเวียนอยู่ในห้วงของกิเลส กรรม วิบาก สร้างภพสร้างชาติไม่สามารถหลุดพ้นไปได้

(๕) สังขาร อุปมาเหมือนเครื่องแวดล้อม รูปประโยคอุปมาว่า

ภิกษุเป็นผู้รู้เครื่องแวดล้อม (P) ได้แล้ว เป็นอย่างไร คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ละสังขารคือชาติ (S) ซึ่งก่อภพใหม่ได้เด็ดขาดแล้ว ตัครากถอนโคนเหมือนต้นตาลที่ถูกตัครากถอนโคนไปแล้ว เหลือแต่พื้นที่ ทำให้ไม่มี เกิดขึ้นต่อไปไม่ได้ ภิกษุเป็นผู้รู้เครื่องแวดล้อมได้แล้ว เป็นอย่างนี้^{๘๒}

เครื่องแวดล้อมมีหลายประเภท มีทั้งเครื่องแวดล้อมทางรูปธรรม และนามธรรม เช่น เครื่องแวดล้อมพระนคร^{๘๓} เครื่องแวดล้อมคือสมุทร^{๘๔} เครื่องแวดล้อมที่ทำด้วยแฝก^{๘๕} เครื่องแวดล้อมจิต^{๘๖}

เครื่องแวดล้อมอีกลักษณะหนึ่งที่ปรากฏในคัมภีร์พระไตรปิฎกคือ กำแพง ซึ่งมีระบุทั้งที่เป็นกำแพงทำด้วยอิฐ กำแพงทำด้วยศิลา และกำแพงที่ทำด้วยไม้^{๘๗} กำแพงธนู ซึ่งประกอบด้วยพลช้าง พลม้า พลรถ และพลราบยืนซ้อนกันเป็นชั้น ๆ^{๘๘}

เครื่องแวดล้อม หรือกำแพงเหล่านั้น มีลักษณะเหมือนกันอย่างหนึ่งได้แก่ การป้องกัน กีดกัน หรือจำกัดขอบเขตเพื่อวัตถุประสงค์อย่างใดอย่างหนึ่ง เช่น เครื่องแวดล้อมพระนคร เครื่องแวดล้อมคือสมุทร เครื่องแวดล้อมที่ทำด้วยแฝก มีเพื่อป้องกันภัยจากศัตรูภายนอก ทำให้ผู้อยู่ภายในรู้สึกปลอดภัย เครื่องแวดล้อมยังสามารถใช้แสดงอาณาเขต กำแพงธนูตั้งขึ้นเป็นยุทธวิธีใช้ป้องกันข้าศึกศัตรู

^{๘๒} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๔๕/๒๖๒.

^{๘๓} อ.ส.ต.ก.อ. (ไทย) ๔/๒๓๓.

^{๘๔} พ.ชา.อ. (ไทย) ๔/๒/๕๖๕.

^{๘๕} วิ.ภิกขุณี. (ไทย) ๓/๘๒๖/๑๔๘.

^{๘๖} อ.ส.ต.ก.อ. (ไทย) ๔/๑๔๔.

^{๘๗} พ.ชา.อ. (ไทย) ๔/๒/๕๖๕.

^{๘๘} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๓๕/๑๓๖. ดูเชิงอรรถ

ข้ออุปมาชาติสังสารเหมือนเครื่องแวดลอม หากพิจารณาถึงหลักคำสอนเรื่องสังสารวัฏโดยละเอียดแล้ว อาจอธิบายความไปในทำนองว่า ๑) เมื่อสัตว์โลกเวียนว่ายตายเกิดอยู่ในภพภูมิต่าง ๆ อัตภาพที่ได้แต่ละภพภูมิ ย่อมถูกจำกัดขอบเขตด้วยภพหรือภูมินั้น ๆ ๒) ชาติสังสารนั่นเองเป็นเครื่องแวดลอม กันไม่ให้ออกไปจากการเวียนว่ายตายเกิด เข้าสู่นิพพาน (R)

(๖) ค้นหา อุปมาเหมือนเสาระเนียด รูปอุปมาว่า

ภิกษุเป็นผู้ถอนเสาระเนียด (P) ได้แล้ว เป็นอย่างไร คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ละค้นหา (S) ได้เด็ดขาดแล้ว ตัศราภอนโคณเหมือนต้นตาลที่ถูกตัดรากถอนโคนไปแล้ว เหลือแต่พื้นที่ ทำให้ไม่มี เกิดขึ้นต่อไปไม่ได้ภิกษุเป็นผู้ถอนเสาระเนียดได้แล้ว เป็นอย่างนี้^{๘๘}

เสาระเนียด หมายถึง รั้วที่ใช้ไม้หรือไม้ไผ่ปักเรียงรายตลอดเพื่อเป็นแนวรั้วล้อมรอบหมู่บ้าน เมือง หรือค่ายทหารในสมัยโบราณ^{๘๙} เสาระเนียดเป็นสัญลักษณ์ของความมั่นคง ดังนั้นในคัมภีร์จึงมักแสดงอุปมาสิ่งที่มีความมั่นคงแข็งแรงว่าเหมือนเสาระเนียด เช่น "ตั้งมั่นอยู่ดุจยอดภูเขา ดุจเสาระเนียด"^{๙๐}

การอุปมาค้นหาเหมือนเสาระเนียด ทำให้พิจารณาได้ว่า ค้นหาเป็นปรากฏการณ์มั่นคง แข็งแกร่ง ยากที่สัตว์โลกทั้งหลายจะรื้อถอนออกได้ (R) สัตว์โลกทั้งหลายจึงไม่สามารถออกไปจากวัฏสงสารไปได้

(๗) โอรัมภาคิยสังโยชน์ ๕ ประการ อุปมาเหมือนบานประตู รูปประโยคอุปมาดังนี้

ภิกษุเป็นผู้ไม่มีบานประตู (P) เป็นอย่างไร คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ละโอรัมภาคิยสังโยชน์ ๕ (S) ประการ ได้เด็ดขาดแล้ว ตัศราภอนโคณเหมือนต้นตาลที่ถูกตัดรากถอนโคนไปแล้ว เหลือแต่พื้นที่ ทำให้ไม่มีเกิดขึ้นต่อไปไม่ได้ ภิกษุเป็นผู้ไม่มีบานประตู (P) เป็นอย่างนี้^{๙๑}

^{๘๘} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๔๕/๒๖๒.

^{๘๙} พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.๒๕๒๕, หน้า ๖๕๐.

^{๙๐} ที.ที. (ไทย) ๘/๓๒/๑๔. (พบอุปมาในลักษณะนี้มากกว่า ๑๐ แห่ง ข้อความคล้ายกัน-ผู้วิจัย)

^{๙๑} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๔๕/๒๖๓.

โอรัมภาคัยสังโยชน์ หมายถึงสังโยชน์เบื้องต้น ๕ ประการ ได้แก่ สักกายทิฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส กามราคะ ปฏิฆะ ทั้ง ๕ ประการนี้ ถือว่าเป็นเครื่องขัดขวางผู้ที่จะบรรลุนิพพาน เป็นกิเลสเครื่องผูกมัดใจของสัตว์ หรือมัดสัตว์ไว้กับทุกข์^{๕๓}

พิจารณาได้ว่า ที่ทรงเปรียบเทียบโอรัมภาคัยสังโยชน์เหมือนบานประตู เพราะมีลักษณะปิด ขัง หรือขัดขวางไม่ให้บรรลุนิพพาน (R) เหมือนเหมือนประตูที่ปิดอยู่ ทำให้คนภายนอกไม่สามารถเข้าไปข้างในได้

๓.๒.๒ มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปัณณาสก์

มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปัณณาสก์ ประกอบด้วย ๕ วรรค คือ คหปติวรรค ภิกขุวรรค ปริพาชกวรรค ราชวรรค พราหมณวรรค วรรคละ ๑๐ พระสูตร รวม ๕๐ พระสูตร ในบรรดาพระสูตรเหล่านี้ ค้นพบอุปมาธรรมจำนวน ๓ หลักธรรมคือ ชันซ์, กิเลส และสังสารวัฏ มีรายละเอียดดังนี้

(๑) ชันซ์ ได้แก่รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ อุปมาเหมือน โรค ห้วฬี ลูกศร รูปประโยคอุปมาว่า

เธอย่อมพิจารณาเห็นธรรมทั้งหลาย คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ (S) ที่มีอยู่ในปฐมมานั้นโดยเป็นสภาวะไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นจุจโรคร (P) เป็นจุจรวฬี (P) เป็นจุจรถูก (P)...^{๕๔}

ชื่อว่า โรค เพราะเสียดแทง^{๕๕} ต้องเฝ้ารักษา ส่วนห้วฬี ก็ทำให้เกิดความเจ็บปวดทรมานเดียวกับลูกศร เมื่อถูกทิ่ม ถูกแทงก็ทำให้ได้รับทุกข์ทรมาน อุปมาด้วยสิ่ง ๓ ประการนี้ จึงมีลักษณะร่วมอย่างเดียวกันคือ ต้องเฝ้ารักษา เป็นบ่อเกิดแห่งความทุกข์ หรือทำให้ได้รับความเดือดร้อนอย่างใดอย่างหนึ่ง (R)

พระประสงค์ของการตรัสอุปมานี้ มุ่งให้ภิกษุพิจารณาเห็นโทษของรูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ โดยความเป็นของที่ทำให้เกิดความเดือดร้อน ทำให้ขัดข้อง ทำให้เป็นทุกข์คนฝ่ายอื่น ต้องแตกสลาย ว่างเปล่า แล้วเกิดความเบื่อหน่าย คลายกำหนด สลัดตนออกจากอุปัทวันตทั้งปวง ถึงความสิ้นไปแห่งตัณหา

^{๕๓} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๓๑๕.

^{๕๔} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๓๓/๑๔๗.

^{๕๕} พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ, ปทานุกรมบาลี ไทย อังกฤษ สันสกฤต, (กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๗), หน้า ๖๕๔.

(๒) กิเลส หมายถึงเครื่องเศร้าหมอง^{๕๖} หรือเครื่องเศร้าหมองทั้งปวงของจิต^{๕๗} ดังได้กล่าวแล้วข้างต้น ในคัมภีร์มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปัณณาสก์ พบอุปมาเกี่ยวกับกิเลสเพิ่มเติม ดังนี้

ก. อุปมาเหมือนลูกศร รูปประโยคอุปมาว่า

ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ขอเชิญพระองค์ จงทรงไคร่กรวญคำของข้าพระองค์นี้ เหมือนอย่างที่เราผู้มีพระภาค ผู้มีพระจักษุเป็นหมอผ่าตัดลูกศร (P) คือกิเลส (S) เป็นมหาวิระ ตรีสไว้เหมือนพญาราชสีห์บันลือสีหนาทอยู่ในป่า^{๕๘}

มนุษย์ผู้ถูกลูกศรเสียบแทง ย่อมได้รับความเจ็บปวด หรือทุกข์ทรมานอย่างแสนสาหัส และยังเป็นลูกศรที่ถูกอาบยาพิษ หากเชี่ยวชาญรักษาไม่ทันการณ์ ย่อมทำอันตรายถึงชีวิตได้ ทำนองเดียวกันกับกิเลส เมื่อเกิดขึ้นแล้ว ย่อมเสียดแทง ทำให้จิตใจเศร้าหมอง ได้รับความทุกข์ ความเดือดร้อน เป็นอันตรายถึงชีวิต

การเปรียบเทียบกิเลสเหมือนลูกศร จึงสะท้อนความหมายเชิงวิพาก คือ ความทุกข์ ความเดือดร้อน หรืออันตรายลักษณะใดลักษณะหนึ่ง (R) ตลอดเวลาที่ผู้ถูกลูกศรคือกิเลสนี้ ยังไม่ได้รับการถอนออกและเชี่ยวชาญให้ถูกต้อง

ข. อุปมาเหมือนห้วงน้ำใหญ่ รูปประโยคอุปมาว่า

เมื่อก่อนเราเป็นโจรปรากฏชื่อองคุลิมาล เรานั้นเมื่อถูกกิเลส (S) คือห้วงน้ำใหญ่ (P) พัดไปมา จึงได้ถึงพระพุทธเจ้าเป็นสรณะ^{๕๙}

หลักธรรมที่มักถูกนำมาเปรียบเทียบกับห้วงน้ำใหญ่มีอยู่ ๓ ประการ คือ (๑) ตัณหา (๒) กิเลส และ (๓) สังสารวัฏ

ในที่นี้ อุปมากิเลสเหมือนห้วงน้ำใหญ่

มโนภาพเรื่องห้วงน้ำใหญ่ ถูกอ้างถึงจำนวน ๕๗ ครั้ง ทั้งในพระวินยปิฎก สุตตันตปิฎก และอภิธรรมปิฎก และส่วนหนึ่งจะวนเวียนอยู่กับกิเลส ๓ ประการนี้ เช่น ในทิมมิกาย ปาฏิกวรรค พรรณนาถึงพระพุทธเจ้ายศศักดิ์มีประมาณ ๘๔,๐๐๐ ขึ้นจากห้วงน้ำใหญ่ที่ข้ามได้ยาก^{๖๐} มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปัณณาสก์ พรรณนาถึง พระพุทธเจ้าทรงครอบงำมารได้ ตัดอนุสัย

^{๕๖} ที.สี.อ. (ไทย) ๑/๑/๔๑๕.

^{๕๗} จุ.อ. (ไทย) ๖/๖๐๕.

^{๕๘} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๓๕๕/๔๕๘.

^{๕๙} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๓๕๒/๔๓๒.

^{๖๐} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๕/๒๖.

กิเลสได้ และทรงข้ามห้วงน้ำใหญ่ได้แล้ว^{๑๐๑} ในมัชฌิมนิกาย มีคำอธิบายไว้ว่า คำว่า ห้วงน้ำใหญ่ เป็นชื่อของโอฆะ ๔ ได้แก่ กาม ภพ ทิฏฐิ และอวิชชา^{๑๐๒} ในขุททนิกาย ธรรมบท มีคำอธิบายว่า มฤตยู่อมมฤตคร่า นรชนผู้ติดข้องในอารมณ์ต่าง ๆ อยู่ ผู้มีวแต่เลือกเก็บดอกไม้้อยู่ เหมือนห้วงน้ำใหญ่พัดพาชาวบ้านที่หลับไหลไป^{๑๐๓}

จากตัวอย่าง สะท้อนให้เห็น อุปมากิเลสด้วยห้วงน้ำใหญ่ มุ่งสะท้อนให้เห็นธรรมชาติของหมู่สัตว์ที่ถูกกิเลสท่วมทับ ทำให้เวียนว้าย และประสบทุกข์มีประการต่าง ๆ (R) มีทุกข์อันเกิดแต่ความเกิด แก่ เจ็บ ตาย เป็นต้น

ค. อุปมาโรคเหมือนทางอ้อม อุปมากิเลสเหมือนทางที่เป็นหลุมเป็นบ่อ
รูปประโยคอุปมาว่า

เราเรียกบุคคลผู้ข้ามพ้นทางอ้อม (P) คือโรค (S) ทางที่เป็นหลุมเป็นบ่อ (P) คือกิเลส (S) สังสารวัฏฏ์ และโมหะได้แล้วเป็นผู้ข้ามโอฆะไปถึงฝั่ง มีจิตเพ่งพินิจอยู่เสมอ ไม่หวั่นไหว หมดความสงสัยว่า เป็นพราหมณ์^{๑๐๔}

ทางอ้อม และทางเป็นหลุมเป็นบ่อมีลักษณะคล้ายกันอยู่ประการหนึ่งคือ ทำให้ถึงจุดหมาย หรือเป้าหมายช้ากว่าความเป็นจริง เพราะต้องเสียเวลา ทางอ้อมเสียเวลาเพราะระยะทางไกลกว่าปกติ ส่วนทางเป็นหลุมทำให้เสียเวลา เพราะต้องติดขัดกับการเดินทาง เป็นอุปสรรคทำให้เคลื่อนไปได้ช้า

ทำนองเดียวกับโรค ย่อมทำให้หนทางในการไปสู่พระนิพพานยาวขึ้น (R) หรืออาจไปไม่ถึงเป้าหมาย

อุปมากิเลสด้วยทางที่เป็นหลุมเป็นบ่อ ก็ทำนองเดียวกัน ทางเป็นหลุมเป็นบ่อย่อมทำให้ไม่สะดวก หรือทำให้ไม่สะดวกในเวลาเดินทาง และถึงจุดหมายปลายทางช้า เปรียบเหมือนกิเลส ครอบงำที่ยังไม่สามารถละขาดได้ ชีวิตและอัตภาพก็ดำเนินไปด้วยความยากลำบาก ต้องวนเวียนอยู่ในสังสารวัฏฏยาวนาน ถึงจุดหมายปลายทางคือพระนิพพานช้า (R)

ง. อุปมาเหมือนเครื่องกังวล รูปประโยคอุปมาว่า

^{๑๐๑} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๔๐๐/๕๐๑.

^{๑๐๒} ม.ม. (ไทย) ๑๘/๒๓๘/๓๒๕.

^{๑๐๓} จุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๔๓/๔๑.

^{๑๐๔} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๔๕๕/๕๖๐.

เราเรียกบุคคลผู้ไม่มีกิเลส (S) เครื่องกังวล (P) ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน หมดความกังวลไม่มีความยึดมั่นถือมั่นว่า เป็นพราหมณ์^{๑๐๕}

กิเลสเครื่องกังวลในที่นี้ ท่านหมายเอารากะเป็นต้น^{๑๐๖} ที่ชื่อว่าเป็นเครื่องกังวลเพราะเป็นเหตุให้ยึดถือว่าเป็นเรา ว่าเป็นของเรา เมื่อยึดถือว่าเป็นเรา เป็นของเรแล้ว ย่อมเกิดการหวงแหน ห่วงใย คำว่าไม่มีกิเลสเครื่องกังวล จึงมีความหมายว่า ละอุปาทาน หมดความยึดมั่นถือมั่น สละความยึดถือทั้งปวง (R)

(๓) สังสารวัฏ อุปมาเหมือนห้วงน้ำใหญ่ รูปประโยคอุปมาว่า

พระองค์ทรงเป็นพระสัพพัญญูพุทธเจ้า เป็นพระศาสดา เป็นพระมุณีผู้ครอบงำมารได้ทรงตัดอนุสัยกิเลสได้ ทรงข้ามห้วงน้ำใหญ่ (P) คือสังสาร (S) ได้แล้ว ยังทรงช่วยเหลือสัตว์นี้ให้ข้ามตามไปได้ด้วย^{๑๐๗}

อุปมาสังสารวัฏด้วยห้วงน้ำใหญ่ มีลักษณะคล้ายกับข้ออุปมากิเลส และค้นหาด้วยห้วงน้ำใหญ่ มโนภาพที่ต้องการนำเสนอในที่นี้ก็คือความกว้างใหญ่ไพศาลของห้วงน้ำเปรียบกับความกว้างใหญ่ไพศาลของสังสารวัฏ ยกแท่นที่ว่ายข้ามด้วยกำลังของบุญ (R) ไม่หมดแรงตายเอง ก็อาจจะถูกสัตว์น้ำบางชนิดกลืนกินเป็นอาหารได้ พระพุทธเจ้าจึงตรัสว่า สังสารวัฏเป็นสภาวะที่ยืดยาวสำหรับคนเขลา หรือ สังสารวัฏมีเบื้องต้นเบื้องปลายรู้ไม่ได้แล้ว^{๑๐๘}

๓.๒.๓ มัชฌิมนิกาย อุปริปีณาสก

มัชฌิมนิกาย อุปริปีณาสก ประกอบด้วย ๕ วรรค คือ เทวทหวรรค อนุปทหวรรค สุธัญญตหวรรค วิภังคหวรรค และ สพายตหวรรค เฉพาะวิภังคหวรรคมี ๑๒ พระสูตร วรรคที่เหลือ นอกนั้นมี ๑๐ พระสูตร รวมมัชฌิมนิกาย อุปริปีณาสกมีทั้งสิ้น ๕๒ พระสูตร ในบรรดาพระสูตรเหล่านี้ ค้นพบอุปมาธรรมจำนวน ๖ หลักธรรมคือ สัญญา, อายตนะ ๖, อวิชชา, สติ, อริยปัญญา, และความสามัคคี ดังมีรายละเอียดต่อไปนี้

(๑) สัญญา ความกำหนดหมาย อุปมาเหมือนโรคฝี และลูกศร รูปประโยคอุปมาว่า

^{๑๐๕} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๔๕๕/๕๘๑.

^{๑๐๖} ม.ม.อ. (ไทย) ๒/๒/๔๒๑.

^{๑๐๗} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๔๐๐/๕๐๑.

^{๑๐๘} ชุ.เถรี (ไทย) ๒๖/๔๕๓/๖๓๖.

เพราะสัญญา (S) เป็นคุณโรค (P) เป็นคุณหัวฝี (P) เป็นคุณถูกศร....(P)^{๑๐๕}

การกำหนดหมาย หมายเอา ความจำได้หมายรู้ คือหมายรู้ไว้ซึ่งรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และอารมณ์ที่เกิดกับใจว่า เขียว ขาว ดำ แดง ดัง เบา เสียงคน เสียงแมว เสียงระฆัง กลิ่นทุเรียน รสมะพร้าว เป็นต้น และจำได้ คือ รู้จักอารมณ์นั้นว่าเป็นอย่างนั้น ๆ ในเมื่อพบเข้าอีก^{๑๐๖}

ในคัมภีร์ปปัญจสูทนี อรรถกถาขณิกนิคาย แสดงเหตุผลของอุปมาเพิ่มเติมว่า อุปมาเหมือนโรค เพราะเบียดเบียน อุปมาเหมือนฝีเพราะมีโทษ และอุปมาเหมือนศรเพราะตามเข้าไป^{๑๐๗} คำอธิบายมีเพียงเท่านี้ ประเด็นจึงต้องตีความต่อไปอีกว่า เบียดเบียน มีโทษ และตามเข้าไปอย่างไร

พิจารณาจากบริบทของพระพุทธพจน์ มีความตอนหนึ่งว่า^{๑๐๘} สัญญา ไม่ว่าจะละเอียดยหรือประณีตปานใด ก็ชื่อว่ายังหายา เพราะล้วนถูกปัจจัยปรุงแต่ง เมื่อยังถูกปัจจัยปรุงแต่ง ก็ยังต้องถูกเบียดเบียนด้วยหลักไตรลักษณ์ คือมีความเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไป มีความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็นอนัตตา (R) จึงทรงอุปมาเหมือนโรค

(๒) อายุตนะ ๖ อุปมาเหมือนแผล รูปประโยคอุปมาว่า

คำว่า แผล (S) นี้ เป็นชื่อของอายุตนะภายใน ๖ (P)^{๑๐๙}

มโนภาพเรื่องแผล จะชัดเจนยิ่งขึ้นหากนำบริบทที่เกี่ยวข้องเข้ามาร่วมพิจารณา บริบทในเชิงคัมภีร์ ในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา ได้กล่าวถึงแผลไว้หลายลักษณะ โดยเฉพาะวิธีการจัดการกับแผล เช่น ไม่รับประทานอาหารที่แสดงกับแผล ล้างแผลตามเวลา สمانแผลตามเวลาอย่าให้ละอองฝุ่นถูกปากแผล เพื่อป้องกันการติดเชื้อ^{๑๑๐} มีพุทธานุญาตให้ใช้ผ้าพันแผล^{๑๑๑}ที่เกิดจากโรคต่าง ๆ เช่น โรคฝีสุกใส โรคมีน้ำหนอง โรคน้ำเหลือง โรคฝีดาษ^{๑๑๒} เป็นต้น

^{๑๐๕} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๒๓/๓๒.

^{๑๐๖} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๓๑๕-๓๒๐.

^{๑๐๗} ม.อ.อ. (ไทย) ๓/๑/๕๖.

^{๑๐๘} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๒๒/๓๑.

^{๑๐๙} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๖๕/๓๐.

^{๑๑๐} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๖๓/๖๓.

^{๑๑๑} วิ.ม. (ไทย) ๕/๒๖๗/๕๕.

^{๑๑๒} วิ.ม. (ไทย) ๒/๕๓๕/๖๑๘.

บริบทในเชิงอุปมาที่เกี่ยวข้อง พบคำสอนที่อุปมาอายตนะเหมือนแผล เช่น ใน มัชฌิมนิกาย มูลปัณณาสก์ ทรงสอนให้ภิกษุปิดแผลให้ดีขึ้นด้วยการสำรวมระมักระวังอินทรีย์ เมื่อตา เห็นรูป หูฟังเสียง จมูกดมกลิ่น ลิ้นได้ลิ้มรส กายถูกต้องสัมผัส ใจรับอารมณ์ต่าง ๆ เมื่อสำรวม อายตนะเหล่านี้ดีแล้ว อกุศลธรรมทั้งหลายก็ไม่เกิดขึ้น^{๑๑๗}

สรุปความได้ว่า แผลเป็นช่องทางที่จะทำให้เกิดการติดเชื้อ เป็นช่องทางที่ทำให้ โรคต่าง ๆ เกิดขึ้น หากไม่ได้รับการดูแล รักษาให้ถูกต้อง เปรียบได้กับอายตนะ เพราะอายตนะเป็นช่องทางสำหรับการรับรู้โลกภายนอกที่ผ่านเข้ามาทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ถ้าภิกษุไม่สำรวม ไม่ระมักระวังแล้ว ย่อมเปิดช่องทำให้เกิดอกุศลทั้งหลายได้โดยง่าย (R)

(๓) อวิชชา อุปมาเหมือนยาพิษ รูปประโยคอุปมาว่า

คำว่าโทษคือยาพิษ (P) นี้ เป็นชื่อของอวิชชา (S)^{๑๑๘}

พิษ คือ สิ่งร้ายที่เป็นอันตรายแก่ร่างกายหรือให้ความเดือดร้อนแก่จิตใจ^{๑๑๙} ยาพิษก็คือยาที่เป็นอันตราย เมื่อเข้าสู่ร่างกาย อาจทำให้ตาย เจ็บปวด หรือพิการได้

อวิชชา คือ ความไม่มีความรู้^{๑๒๐} ใช้ในความเดียวกับคำว่า ไม่มีปัญญา ไม่มีปัญญาแจ่มกระจ่าง มีปัญญาทึบ^{๑๒๑} อีกนัยหนึ่ง อวิชชา หมายถึง ความไม่รู้ในทุกข์ ความไม่รู้ในทุกขสมุทัย ความไม่รู้ในทุกขนิโรธ ความไม่รู้ในทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา ความไม่รู้ในส่วนอดีต ความไม่รู้ในส่วนอนาคต ความไม่รู้ในส่วนอดีตและอนาคต ความไม่รู้ในปฏิจสมุปบาทว่า เพราะธรรมนี้เป็นปัจจัย ธรรมนี้จึงมี ความไม่รู้ ความไม่เห็น ความไม่ตรัสรู้ ความไม่รู้โดยสมควร ความไม่รู้ตามเป็นจริง ความไม่แทงตลอด ความไม่ถือเอาโดยถูกต้อง ความไม่หยั่งลงโดยรอบคอบ ความไม่พินิจ ความไม่พิจารณา ความไม่ทำให้ประจักษ์ ความทรมปัญญา ความโง่เขลา ความไม่รู้ชัด ความหลง ความลุ่มหลง ความหลงไหล อวิชชา โฆษะคืออวิชชา โยคะคืออวิชชา อนุสัยคืออวิชชา ปริยฐานคืออวิชชา ข่ายคืออวิชชา อกุศลมูลคือโมหะ^{๑๒๒}

ความหมาย และลักษณะของอวิชชา ท่านแสดงไว้โดยละเอียด ครอบคลุม ทำให้เห็นภาพของอวิชชาว่า เมื่อพิจารณาแต่ละนัยแล้วล้วนแฝงความอันตราย เป็นเหตุนำความเดือดร้อน

^{๑๑๗} ม.ญ. (ไทย) ๑๒/๓๔๕/๓๘๒.

^{๑๑๘} ม.อุ. (ไทย) ๑๔/๖๕/๓๑.

^{๑๑๙} พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.๒๕๒๕, หน้า ๕๕๕.

^{๑๒๐} บุ.ฐ. (ไทย) ๓๐/๒๐/๑๒๓.

^{๑๒๑} บุ.ฐ. (ไทย) ๓๐/๒๐/๑๒๓.

^{๑๒๒} บุ.ฐ. (ไทย) ๓๐/๒/๔๕.

มาสู่มนุษย์ทั้งสิ้น (R) ท่านจึงอุปมาเหมือนยาพิษ สอดคล้องกับพระพุทธพจน์ว่า ทุกคติทั้งปวงมี
อวิชชาเป็นมูลเหตุ^{๑๒๓}

(๔) สติ อุปมาเหมือนเครื่องตรวจ รูปประโยคอุปมาว่า

คำว่า เครื่องตรวจนี้ (P) เป็นชื่อของ สติ (S)^{๑๒๔}

สติ หมายถึง ความระลึกได้ ความจำได้ ความไม่เลือนลอย ความไม่หลงลืม สติ
คือ สตินทรีย์ สติพละ สัมมาสติ สติสัมโพชฌงค์ เอกายนมรรค^{๑๒๕} ความระลึกได้, นึกได้, ความ
ไม่เผลอ, การคุมใจไว้กับกิจ หรือการคุมจิตไว้กับสิ่งที่เกี่ยวข้อง, จำการที่ทำและคำที่พูดแล้ว แม้นาน
ได้^{๑๒๖} ในอรรถกถาปัญจสุทนิขยาความว่า ชื่อว่าสติ เพราะเป็นเครื่องระลึก สตินั้นมีการปรากฏ
เป็นลักษณะ หรือมีการเสนอแนะเป็นลักษณะและมีความไม่หลงเป็นกิจ^{๑๒๗}

ส่วนคำว่า เครื่องตรวจ ในคัมภีร์ มีกล่าวถึงไว้ลักษณะเดียวคือ เป็นเครื่องตรวจที่
หมอใช้สำหรับตรวจรักษาโรค^{๑๒๘} กล่าวคือ เป็นเครื่องมือที่ใช้สำหรับสอดส่องดู เพื่อให้เห็นสิ่งต่าง
ๆ โดยละเอียด ละชัดเจน ก่อนลงมือผ่าตัด

อุปมาสติ ด้วยเครื่องตรวจ จึงเข้าได้กับลักษณะของสติ (มีการปรากฏเป็นลักษณะ)
ซึ่งทำหน้าที่สอดส่องกิจต่าง ๆ (R) กระทั่งสามารถเสนอแนะ ให้จิตสามารถสั่งการ หรือตัดสินใจได้
อย่างทันท่วงที

(๕) อริยปัญญา อุปมาเหมือนมีดผ่าตัด รูปประโยคอุปมาว่า

คำว่า มีดผ่าตัดนี้ (P) เป็นชื่อของ อริยปัญญา (S)^{๑๒๙}

อุปมาปัญญาด้วยมีดผ่าตัด ในคัมภีร์พระไตรปิฎกพบเพียงแห่งเดียว ซึ่งคัมภีร์อรรถ
กถา ขยายความปัญญาวาว่า หมายถึงวิปัสสนาญาณอันบริสุทธิ์^{๑๓๐} ญาณดังกล่าวนี้ มีบังเกิดขึ้นแล้ว
ย่อมมีลักษณะคมชัด ทำให้สามารถมองเห็นความเกิดดับแห่งนามรูป ทำให้ตามเห็นจำเพาะความดับ

^{๑๒๓} พุ.อิติ. (ไทย) ๒๕/๔๐/๗๘๘.

^{๑๒๔} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๖๕/๗๑.

^{๑๒๕} พุ.ม. (ไทย) ๒๕/๒๐๕/๖๑๔.

^{๑๒๖} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๒๕๖.

^{๑๒๗} ม.ม.อ. (ไทย) ๑/๑/๑๕๒.

^{๑๒๘} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๖๗/๖๗.

^{๑๒๙} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๖๕/๗๑.

^{๑๓๐} ม.อ.อ. (ไทย) ๓/๖๕/๓๗.

เด่นขึ้นมา ทำให้มองเห็นสังขารปรากฏเป็นของน่ากลัว ทำให้เกิดการทบทวนเพื่อหาทาง กระทั่งสามารถหยั่งรู้อริยสัจเป็นที่สุด

ข้ออุปมาด้วยมิดฝ่าตัด จึงเป็นการนำเอาลักษณะความคมของมิดฝ่าตัดมาเปรียบเทียบกับลักษณะความคมของปัญญาญาณซึ่งสามารถประหารกิเลสภายในอย่างอย่างจับปล้น ทันทั่วทั้ง (R)

(๖) ความสามัคคี อุปมาเหมือนน้ำมันกับน้ำ รูปประโยคอุปมาว่า

เธอทั้งหลายยังสามัคคีกัน (S) ขึ้นชมกัน ไม่วิวาทกัน เหมือนน้ำมันกับน้ำ (P) มองกันด้วยนัยน์ตาที่เปี่ยมด้วยความรักหรือ^{๑๓๑}

น้ำกับน้ำมัน เป็นคำอุปมาที่แสดงให้เห็นลักษณะการเข้ากันได้อย่างกลมกลืนระหว่างสิ่งสองสิ่ง ในทางตรงกันข้าม มักจะอุปมาเหมือนน้ำกับน้ำมัน คือ น้ำกับน้ำมัน แม้จะมีลักษณะเป็นของเหลวเหมือนกัน ก็ไม่สามารถผสมเป็นเนื้อเดียวกันได้

อุปมาความสามัคคีด้วยน้ำกับน้ำมัน จึงเป็นการนำเอาลักษณะ “เข้ากันได้” มาใช้เปรียบเทียบ เพื่อให้มองเห็นภาพพจน์ว่า น้ำกับน้ำมัน แม้โดยธรรมชาติแล้วจะต่างกัน แต่ก็สามารถเข้าเป็นเนื้อเดียวกันได้ เปรียบเหมือนความสามัคคี แม้คนจะต่างจิต ต่างใจ แต่ก็สามารถสมานเป็นเนื้อเดียวกันได้ (R)

๓.๓ สรุปท้ายบท

อุปมาธรรมในคัมภีร์พระพุทธศาสนาในงานวิจัยนี้ ผู้วิจัยเลือกตัวอย่างจาก ๒ คัมภีร์เบื้องต้น คือ ทิฆนิกาย และมัชฌิมนิกาย ซึ่งจาก ๒ คัมภีร์นี้ เฉพาะอุปมาธรรม มีปรากฏเพียงในสัจจันชวรรรค มหาวรรค และปาฏิกวรรค สำหรับทิฆนิกาย, มูลปณณาสก์ มัชฌิมนิกาย และอุปริปณณาสก์ สำหรับมัชฌิมนิกาย โดยเมื่อคัดอุปมาที่ซ้ำออกไปแล้ว คงเหลือตัวอย่างหลักธรรม ๒๘ ตัวอย่าง โดยจำนวนนี้ ได้ถูกนำไปเปรียบเทียบกับสิ่งต่าง ๆ ๕๘ ชนิด อุปมัยที่ถูกยกมาเปรียบ ส่วนใหญ่มักเป็นรูปธรรม และมีความเกี่ยวข้องกับผู้ฟังเสมอ สะท้อนให้เห็นว่า ในการสื่อสารกันสมัยนั้นท่านสร้างอุปมาขึ้นมาอย่างไร

^{๑๓๑} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๒๓๕/๒๘๑.